

Urbani razvoj Splita u razdoblju Druge Jugoslavije

Čagalj, Mario

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:503722>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-14**



Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)



Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

**URBANI RAZVOJ SPLITA U RAZDOBLJU DRUGE
JUGOSLAVIJE**

Diplomski rad

Mario Čagalj

Mentor:
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić

Zagreb, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

(potpis)

U spomen na dida Stipu i dida Vjeku, nepoznate ljude koji su gradili Split.

Sadržaj

1.	Uvod	1
2.	Urbani razvoj Splita od postanka grada do 1945.	4
3.	Razdoblje od 1945. do 1951.	12
4.	Razdoblje od 1952. do 1956.	20
5.	Razdoblje od 1957. do 1969.	26
5.1.	Natječaj za projektiranje tipskih višekatnica iz 1957.....	29
5.2.	Prva i druga stambena reforma.....	33
5.3.	Izgradnja prvih nebodera.....	35
5.4.	Naselja koncentrične izgradnje	37
5.5.	Nestambena izgradnja	45
6.	Razdoblje od 1970. do 1979.	47
6.1.	Split 3	47
6.2.	Reafirmacija koncentrične izgradnje.....	58
6.3.	Mediterranske igre 1979.....	59
6.4.	Nestambena izgradnja	63
7.	Razdoblje od 1980. do 1991.	65
7.1.	Društveno usmjerena stambena izgradnja.....	66
7.2.	Nestambena izgradnja	72
8.	Neplanska i bespravna izgradnja	73
8.1.	Odnos vlasti prema problemu bespravne izgradnje	75
8.2.	Socijalna struktura bespravnih graditelja	77
9.	Zaključak	79
	Popis izvora i literature.....	83
	Novine	83
	Literatura	84

Internetski izvori.....	88
Popis slika.....	89
Popis tablica.....	90
Sažetak.....	91
Summary.....	92

1. Uvod

Split ima nekoliko drastično različitih vizura. Najpoznatija je svakako ona splitske rive i centra grada koji se razvio oko 1700 godina stare Dioklecijanove palače. To je ona idilična slika s razglednice koja prikazuje grad u čiju luka pristižu brodovi, more koje se ljeska na suncu i vitki zvonik katedrale sv. Duje; prizor je to dostojan UNESCO-ove zaštite. Unatoč tome, u centru grada već više od pola stoljeća ne živi većina SPLICANA. Taj dio Splita prostire se istočnije, izgrađen je najvećim dijelom u drugoj polovici 20. st. i ne nalazi se na promo materijalima putničkih agencija i turističkih zajednica. Vizura je to na kojoj nema palmi, tradicijskih kamenih kuća ni zidina antičke palače, ali zato sadrži nizove gorostasnih brutalističkih nebodera i četvrti gusto izgrađenih obiteljskih kuća.

Povjesničari su stvorili povijesna razdoblja kao praktičan način podjele prošlosti u smislene cjeline u svrhu lakšeg proučavanja i poučavanja. Iako povjesničari ističu kako podjele na razdoblja treba shvaćati načelno, često i oni sami upadaju u zamku doslovnog shvaćanja povijesnih razdoblja, ne ističući eventualne kontinuitete već traže prekide u krajnjoj i početnoj godini nekog razdoblja.

Ove problematike dotiče se Nikica Barić u svojoj knjizi *Split 1980-ih: društveni sukobi u sutonu samoupravnog socijalizma*. U uvodu knjige navodi kako su mu poticaj za pisanje bila razmišljanja javnih osoba iz Splita koje razdoblje jugoslavenskog socijalizma ističu kao isključivo modernizacijsko i emancipacijsko u kojem je Split postao uspješan grad snažnog gospodarstva i poželjno mjesto za život.¹ Shodno tome, devedesete godine predstavljaju prekid, Split doživljava gospodarsku propast, postaje marginalan provincijski grad i simbol divljanja hrvatskog nacionalizma.² Barić na više od osamsto stranica uz pomoć brojnih primjera pokazuje kako, unatoč promjeni društvenog i političkog uređenja, postoji kontinuitet u mnogim sferama života u Splitu osamdesetih i devedesetih godina.

Tezu o kontinuitetima bitno je naglasiti zato što gospodarski, graditeljski i populacijski uzlet Splita započinje još u razdoblju Prve Jugoslavije,³ a nastavlja se, nakon prekida

1 Nikica BARIĆ, *Split 1980-ih: društveni sukobi u sutonu samoupravnog socijalizma* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019.), 7.

2 Isto, 7.

3 U ovom radu za razdoblje od 1918. do 1941. koristit će se naziv Prva Jugoslavija, a za razdoblje od 1945. do 1991. Druga Jugoslavija. Zbog učestalih promjena službenih naziva kako prijeratne, a tako i poslijeratne države, ovime se želi pojednostaviti sama nomenklatura, a isto tako i izbjeći korištenje općenitih pridjeva poput monarhistička ili socijalistička.

uzrokovanog Drugim svjetskim ratom, u Drugoj Jugoslaviji i doživljava svoj vrhunac u gospodarskom i graditeljskom smislu sedamdesetih, a u populacijskom osamdesetih godina prošloga stoljeća. Osamdesete godine razdoblje se opće krize u svim segmentima razvoja grada. Postojeći problemi se nastavljaju produbljivati u devedesetima koje obilježava raspad Druge Jugoslavije i uspostava Republike Hrvatske, promjena društveno-političkog uređenja i početak Domovinskog rata.

U ovom radu proučavat će se urbani razvoj Splita u razdoblju od 1945. do 1991. tj. u vrijeme Druge Jugoslavije. Razlog za to nalazi se u specifičnosti društveno-političkog uređenja pri čemu je država imala potpunu kontrolu nad cijelim procesom izgradnje, krenuvši od načina financiranja, osiguravanja prostora za izgradnju, projektiranja, građevinskih radova i raspolaganja izgrađenim objektima. Utjecaj države na izgradnju u poslijeratnom razdoblju bio je znatan i u državama s demokratskim uređenjem i slobodnim tržištem, pošto je stambena kriza nakon ratnih razaranja bila problem diljem Europe.

Glavni cilj ovog rada jest sagledati kako se odvijao urbani razvoj Splita u razdoblju od nekoliko desetljeća u kojem je grad peterostruko narastao s oko 40 000 na oko 200 000 stanovnika. Koje faze razvoja prepoznamo? Je li ovako drastičan porast stanovništva bio planski zamišljen ili se dogodio stihijski? U kojoj mjeri je država uspjela zadovoljiti potrebe stanovnika za rješavanjem stambenog pitanja? Jesu li svi novoizgrađeni gradski predjeli pružali svojim stanovnicima jednaku kvalitetu života? Koje su bile pozitivne, a koje negativne strane centralnog planiranja izgradnje? Na ova i brojna druga pitanja pokušat će se pronaći odgovori u ovom diplomskom radu.

Izvori koji mogu pomoći pri razumijevanju ove teme su brojni zbog cijelog niza dionika koji su sudjelovali u procesu urbanog razvoja i izgradnje grada. Glavni izvor bit će *Slobodna Dalmacija*, najčitanija splitska tiskovina u promatranom razdoblju. Od arhivske građe važno je istaknuti građu Skupštine općine Split [HR-DAST-270] i građu Urbanističkog zavoda Dalmacije – Split [HR-DAST-119]. Zbog dislociranosti građe u drugom gradu, spomenuta arhivska građa koristit će se tek posredno.

Literatura koja je relevantna za temu urbanog razvoja Splita od 1945. do 1991. dolazi s različitih strana. O temi su pisali pripadnici različitih struka: arhitekti, urbanisti, sociolozi, povjesničari umjetnosti, geografi, povjesničari, novinari itd., ali unatoč tome nedostaje djelo koje bi multidisciplinarno pristupilo ovoj temi. Najbliže tome došla je Sanja Matijević Barčot sa svojim doktorskim radom *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje na*

arhitekturu Splita 1945.-1968. S aspekta imigracije, koristan je magistarski rad Sanje Klempić *Razvoj stambenih naselja Splita nakon Drugog svjetskog rata pod utjecajem imigracije.* Nezaobilazna je knjiga Darovana Tušeka *Arhitektonski natječaji u Splitu 1945.-1995.* Slavko Muljačić je u svojoj događajnici *Izgradnja Splita 1944.-1990.* pobrojao sve bitne građevinske zahvate. Izgradnje Splita dotakao se Nikica Barić u knjizi *Split 1980-ih: društveni sukobi u sutonu samoupravnog socijalizma.* Od velikog su značaja radovi sociologa Slobodana Bjelajca, zaposlenika „Urbanističkog zavoda Dalmacije“, koji je u razdoblju od 1970. do 1990. objavio niz članaka i socioloških istraživanja po pitanju strukture stanovništva s posebnim fokusom na problem bespravne izgradnje.

2. Urbani razvoj Splita od postanka grada do 1945.

Split se razvio na poluotoku dugom 10 km, smještenom jugoistočno od Kaštelanskog zaljeva, na prostoru omeđenom brdom Kozjak sa sjevera i sjeveroistoka te planinom Mosor s istoka. Između Kozjaka i Mosora smješten je Kliški prijevoj kao jedina povoljna veza Splita s Dalmatinskom zagorom i Bosnom. Na zapadnom rubu poluotoka nalazi se brdo Marjan u čijem je podnožju s jugoistočne strane najveća od nekoliko prirodnih luka. Istočno se, sredinom poluotoka, prostire hrbat s čije su se južne i sjeverne strane nalaze zaravnjene površine. Taj prostor je bio poznat pod nazivom Splitsko polje, koje je većim dijelom prestalo postojati sa širenjem grada u drugoj polovici 20. st. Na području Splita teku dvije kratke, ali izrazito važne rijeke za opskrbu grada i okolice pitkom vodom: na sjeveru Jadro, koja se ulijeva u more na istočnom rubu Kaštelanskog zaljeva i na istoku Žrnovnica, koja se ulijeva u more pokraj Stobreča. Diljem poluotoka tekli su potoci od kojih je većina zatrpana prilikom širenja grada, a tek manji dio je kanaliziran ili sačuvan u izvornom obliku. Zapadno i južno od Splita nalaze se brojni otoci uključujući Čiovo, Šoltu, Brač, Hvar i Vis što položaj grada čini idealnim za ostvarivanje prometnih i trgovačkih veza između otoka, obale i unutrašnjosti.⁴

Tragovi života na prostoru Splita sežu još u brončano doba, a prvi stanovnici kojima je moguće odrediti ime bili su Iliri.⁵ Grčki kolonisti s viške Isse najvjerojatnije u 3. ili 2. st. pr. Kr. osnivaju manju naseobinu *Aspalathos* na području današnjeg šireg splitskog gradskog središta.⁶ Na *Tabuli Peutingeriani*, nastaloj prije izgradnje Dioklecijanove palače, spomenuto naselje označeno je latinskim nazivom *Spalatum*.⁷ Što se tiče samog imena grada, najraširenija je teza prema kojoj ono dolazi od biljke *aspalathos* tj. brnistre koja i dan danas obilato raste na neurbaniziranim područjima splitskog poluotoka, ali nije isključeno da je ime ilirskog ili predindoeuropskog podrijetla.⁸

U postanku Splita bitnu ulogu imala je Salona. Salona ili Salon bilo je ilirsko naselje koji su Rimljani 33. pr. Kr. stavili pod svoju kontrolu, a zatim su osnovali koloniju s namjerom da postane glavni grad provincije Dalmacije.⁹ U sljedeća četiri stoljeća Salona se profilirala kao ekonomski i kulturni centar istočnog Jadrana te mjesto odakle su vodili glavni putevi u

⁴ Grga NOVAK, *Povijest Splita: knjiga prva* (Split: Matica hrvatska, 1957.), 11.

⁵ Isto, 13.

⁶ Isto, 14-16.

⁷ Tomislav MARASOVIĆ, *Split: 1700 godina razvitka* (Zagreb: Buvina, 1997.), 37.

⁸ NOVAK, *Povijest Splita: knjiga prva*, 17-18.

⁹ Isto, 23-24.

unutrašnjost jugoistočne Europe.¹⁰ Za to vrijeme *Aspalathos* ili *Spalatum* ostaje periferno naselje u sjeni moćne Salone pa čak *Traguriona* i *Epetiuma*.

Tko zna kakva bi budućnost tog malog mjesta bila da u njegovoj blizini rimski car Dioklecijan nije odlučio sagraditi palaču s namjerom da u njoj provede svoje umirovljeničke dane. Krajem 3. st. započela je izgradnja carske rezidencije ili palače koja je po svojim velikim dimenzijama više podsjećala na vojni logor. Smještena u podnožju Marjana, u najvećoj od prirodnih luka na poluotoku, palača je orijentirana u smjeru sjeveroistok-jugozapad uz blagi pad terena od sjevernih zidina prema moru. Sjeverni dio palače služio je za gospodarske namjene te smještaj vojnika i posluge, dok je južni dio sadržavao carske odaje, prostor za goste i zgrade posvećene štovanju kultova.¹¹ Od izvora Jadra do palače izgrađen je vodovod koji je porušen u ranom srednjem vijeku, a obnovljen tek u 19. st.

Nakon Dioklecijanove smrti, palaču su koristili još neki carevi i rimski uglednici, a ona nije zadugo zadržala svoj izvorni oblik. Palača se koristila za proizvodnju tkanina za rimsku vojsku, a pretpostavlja se da su radnici prvi započeli s dogradnjama unutar palače.¹² Bio je to početak transformacije palače u grad, transformacije koja zapravo nikad nije prestala i koja se odvija dan danas. U burnom razdoblju Velikih seoba i raspadanja rimskog poretka, kaos je došao i do obala Jadrana. Salona je osvojena i spaljena, a stanovništvo je spas potražilo unutar puno većih i čvršćih zidina Dioklecijanove palače. Priljev stanovništva iz jednog od najvećih gradova Rimskog Carstva ubrzao je razvoj grada i doveo do promjena u njegovoj urbanoj fizionomiji.

U srednjem vijeku grad se počinje širiti zapadno od gradskih zidina. Razdoblje je to gospodarskog razvoja Splita kao samostalne komune koji zahvaljujući geografskom položaju postaje jedno od najvažnijih trgovačkih čvorišta na istočnom Jadranu.¹³ Iako se urbani razvoj grada u ovom razdoblju naoko čini u potpunosti prepušten slučaju, postojao je niz propisa kojim su se uređivale obaveze poput održavanja građevina i popločavanju ulica, a postojala je i zabrana izgradnje uz zidove palače pod prijetnjom rušenja.¹⁴ U 14. st. grade se zidine koje opasavaju novoizgrađene dijelove srednjovjekovnog Splita čime dolazi do udvostručavanja

¹⁰ Isto, 25.

¹¹ MARASOVIĆ, *Split: 1700 godina razvitka*, 40.

¹² NOVAK, *Povijest Splita: knjiga prva*, 485.

¹³ Sanja KLEMPIĆ, *Razvoj stambenih naselja Splita nakon Drugog svjetskog rata pod utjecajem imigracije* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, 2003.), 129.

¹⁴ NOVAK, *Povijest Splita: knjiga prva*, 493-494.

gradske površine. Na tom području na Trgu sv. Lovre (Narodni trg ili Pjaca) gradi se gradska vijećnica i niz drugih plemićkih palača; novoizgrađeni trg postaje svjetovno središte Splita, a crkveno ostaje trg Peristil unutar palače ispred katedrale sv. Dujma.¹⁵

U razdoblju mletačke vlasti nad Splitom od 1420. do 1797., moguće je istaknuti dva opsežna graditeljska zahvata koja su znatno utjecala na urbani razvoj grada: izgradnja sustava obrane od Osmanlija te izgradnja lazareta.¹⁶ Nakon pada Bosne pod osmansku vlast, Split se našao u izravnoj opasnosti. Grad je 1527. poharala epidemija kuge u kojoj je umrlo oko šest tisuća stanovnika, a 1553. u gradu i predgrađima živjelo je samo oko tri tisuće stanovnika.¹⁷ Izgradnja modernog utvrđenja oko samog grada bila je logistički i financijski zahtjevna zadaća koju su Mlečani dugo vremena odgađali zbog prioritiziranja sličnih projekata u ostatku Dalmacije i na Kreti.¹⁸ U međuvremenu je, u prvoj polovici 17. st., 1 km sjeverno od grada ojačana utvrda na Glavičinama¹⁹ i utvrda na poluotočiću iznad uvale Bačvice, a najveća od svih bila je novoizgrađena utvrda Gripe na brdu petsto metara istočno od grada.²⁰ Izgradnja novih gradskih zidina započela je 1661., a završena je do kraja stoljeća čime je Split dobio moderne bedeme koji su od mora do mora u cijeloj dužini okruživali grad.²¹ Druga važna promjena u urbanoj vizuri grada bila je izgradnja lazareta koji je služio za skladištenje robe i dobara koja se za vrijeme mira dovozila iz Bosne u Split i otpremala dalje brodovima. Izgradnja kompleksa započela je 1583. na inicijativu židovskog trgovca Danijela Rodrige, a završena je 1628. uz pomoć državnih sredstava.²² Bila je to građevina površine dva hektara²³ izgrađena na obalnom prostoru jugoistočno od zidina Dioklecijanove palače. Uz lazaret, znatna sredstva uložena su u dogradnju i poboljšanje luke i pristaništa čime se Split prometnuo u glavnu mletačku trgovačku luku na istočnom Jadranu.²⁴

U to vrijeme već su formirana četiri najstarija gradska predgrađa: na obroncima Marjana i zapadno od grada nastaje Varoš, sjeverno Dobri, sjeveroistočno Manuš te istočno, u podnožju tvrđave Gripe, Lučac. U 15. st. Mlečani nisu razlikovali više odvojenih naselja nego za cijelu

¹⁵ MARASOVIĆ, *Split: 1700 godina razvitka*, 50.

¹⁶ Grga NOVAK, *Povijest Splita: knjiga druga* (Split: Matica hrvatska, 1961.), 416.

¹⁷ Isto, 417-418.

¹⁸ Isto, 422.

¹⁹ Predio se danas naziva Turska kula

²⁰ NOVAK, *Povijest Splita: knjiga druga*, 422.

²¹ Isto, 426-428.

²² Isto, 434-435.

²³ Palača je zauzimala nešto manje od četiri hektara

²⁴ NOVAK, *Povijest Splita: knjiga druga*, 438-440.

prigradsku zonu koriste općeniti naziv *borgo* što se može prevesti kao zagrađe ili varoš.²⁵ Ova naselja nisu bila dio splitske komune, a nastajala su spontano još od ranog srednjega vijeka. Znatnije se povećavaju doseljavanjem stanovništva izbjeglog pred Osmanlijama iz Bosne, Zagore i Poljica. Zbog svog položaja izvan gradskih zidina, često su bila uništavana, kako u ranijim sukobima splitske komune tako i u kasnijim osmanskim napadima. Stanovnici su se pretežito bavili ribarstvom i obrađivanjem zemlje splitskih veleposjednika. Ova naselja karakterizira tipična pučka dalmatinska arhitektura. Ulice su bile uske i nepravilne, a kuće gusto izgrađene od lako dostupnih materijala, prije svega kamena i trstike. U cilju uspostave učinkovitije obrane grada, od 1481. splitska komuna imenovala je kapetana varoši tj. područja cijelog predgrađa, a početkom 17. st. osnivaju se filijalne župne crkve sv. Križa u Varošu i sv. Petra na Lučcu podčinjene splitskom nadbiskupu, čime dolazi do znatnijeg povezivanja samog grada i gradskih predgrađa.²⁶

Pad Venecije 1797. i prestanak opasnosti od osmanskih napada, označava novu prekretnicu u razvoju Splita. Grad nakratko dolazi pod austrijsku upravu, ali od 1805. do 1813. je u sastavu Ilirskih pokrajina pod francuskom vlašću. Iako su Splitom vladali manje od desetljeća, Francuzi su ostavili značajan trag, pogotovo na samom izgledu grada. Vojni upravitelj Auguste de Marmont naredio je rušenje većeg dijela gradskih bedema koji su ograničavali širenje i razvoj grada. Materijal stvoren rušenjem zidina iskoristio se za nasipavanje obale, a od Rive do predgrađa Dobri probijena je duga ravna cesta nazvana u maršalovu čast Marmontov put.²⁷

Od 1813. do 1918. Split se nalazio pod vlašću Habsburga, prvo u sastavu Austrijskog Carstva, a zatim Austro-Ugarske Monarhije. Na početku austrijske vladavine Split je bio relativno zapušten grad, prašnjavih i nepopločanih ulica, a stanje se popravilo do sredine stoljeća ulaganjem općinskih sredstava.²⁸ Rijeka i Trst preuzimaju prevlast u pomorskom prometu, a Split postaje luka lokalnog značaja što dovodi do gospodarske stagnacije grada.²⁹ Grad se nije prostorno širio već dolazi do rušenja građevina unutar gradskog središta i građenja na oslobođenim parcelama. Gradi se najviše na prostoru srušenih bedema; krajem 18. st. unutar sjevernog bedema Cornaro izgrađena je bolnica, a istočno od nje gradski perivoj. Split je 1851.

²⁵ Isto, 468.

²⁶ Isto, 472.

²⁷ KLEMPIĆ, *Razvoj stambenih naselja Splita*, 132.

²⁸ Grga NOVAK, *Povijest Splita: knjiga treća* (Split: Matica hrvatska, 1965.), 408.

²⁹ KLEMPIĆ, *Razvoj stambenih naselja Splita*, 133.

imao 11 426 stanovnika: Grad 4580, Varoš 3949, Lučac 1822, Dobri 538 i Manuš 357.³⁰ Predgrađa su premašila grad po broju stanovnika, pri čemu se posebno ističe Varoš koji je imao tek nešto manje stanovnika od samog grada. Stanovništvo predgrađa je tijekom cijelog 19. st. ostalo pretežito zemljoradničko, obrađujući zemlju diljem splitskog polja na osnovu kolonatskih ugovora.³¹

U drugoj polovici 19. st. grad se počinje izdizati iz stagnacije koja je uslijedila na prijelazu iz 18. u 19. st. Dolazi do jačanja trgovine i pojave prvih industrijskih postrojenja među kojim se ističe tvornica cementa „Gillardi-Betizza“ na Zapadnoj obali.³² Vrijeme je to obilježeno vladavinom autonomaškog načelnika Antonija Bajamontija od 1860. do 1880. Zapadno od Marmontove ulice na mjestu srušenih bedema, Bajamonti je 1859. izgradio moderno kazalište i trg Prokurative po uzoru na istoimene venecijanske građevine na Trgu sv. Marka.³³ U grad je 1862. uvedena plinska rasvjeta, željeznička pruga od Splita do Siverića izgrađena je 1877., a 1880. obnovljen je Dioklecijanov vodovod.³⁴ Nova ribarnica izgrađena je 1890., kupalište na Bačvicama otvoreno je 1891., a nova zgrada kazališta na Dobrom 1893. nakon što je Bajamontijevo kazalište uništeno u požaru 1881.³⁵ Početkom 20. st. izgrađene su još neke monumentalne građevine poput Biskupove palače i zgrade Lučke kapetanije.

Split je u drugoj polovici stoljeća započeo transformaciju iz lučkog gradića slavne prošlosti u grad u modernom smislu te riječi. Najbolji pokazatelj razvoja grada je broj stanovnika koji se u pola stoljeća skoro udvostručio. U procesu modernizacije stradale su brojne starije građevine, poglavito u samom centru, ali s druge strane vlasti se ipak počinju s više pažnje odnositi prema materijalnoj baštini. Najbolji dokaz te teze je otvaranje Arheološkog muzeja 1820. koji slovi kao najstarija muzejska ustanova u Hrvatskoj. Unatoč brojnim pozitivnim pomacima, Split je ipak ostao periferni grad u najsiromašnijoj pokrajini Austro-Ugarske. Na početku 20. st. od svog zapadnog do istočnog ruba, grad je bio širok nešto više od jednog kilometra, a već petsto metara sjeverno od Rive nalazila su se polja. Koliko se malo grad prostorno širio od ranog novog vijeka, pokazuje nam lokacija izgradnje vile Plevne. Riječ je o ladanjskoj vili ili ljetnikovcu izgrađenom na Manušu 1907. na tadašnjoj periferiji, a zapravo tek 150 metara od bedema Cornaro izgrađenog sredinom 17. st. Uvjeti života u većem

³⁰ NOVAK, *Povijest Split: knjiga treća*, 400.

³¹ Isto, 402.

³² MARASOVIĆ, *Split: 1700 godina razvitka*, 61.

³³ NOVAK, *Povijest Split: knjiga treća*, 432-434.

³⁴ KLEMPIĆ, *Razvoj stambenih naselja Splita*, 133-134.

³⁵ Isto, 134.

dijelu grada bili su tek nešto bolji nego u prethodnim stoljećima. Ne može se uopće govoriti o postojanju bolje ili lošije urbano opremljenih gradskih četvrti nego eventualno o manjem broju modernih stambenih zgrada u kojima su živjeli najbogatiji Splićani koji su činili tek neznatan udio ukupnog stanovništva.

U razdoblju Prve Jugoslavije od 1918. do 1941. Split postaje gospodarsko i upravno središte Dalmacije. Još na prijelazu stoljeća, Split je populacijski nadmašio Zadar, a razlika se nastavila povećavati nakon potpadanja Zadra pod talijansku vlast. Rimskim ugovorima iz 1924. Rijeka pripada Italiji čime Split postaje najvažniji obalni grad novostvorene države. Nastavak populacijskog rasta doveo je do velike potražnje za stambenim prostorom, stoga se Split nakon više stoljeća izgradnje unutar ili u neposrednoj blizini stare jezgre, počinje prostorno širiti. Grade se dvije nove stambene četvrti namijenjene uglavnom višem sloju, Bačvice i Meje, a gradi se i na neurbaniziranim dijelovima četiriju predgrađa, pogotovo Dobrog i Manuša. Gradi se i na Bolu, Firulama, Gripama, Lovretu i Spinutu. Novosagrađene četvrti su najčešće bile nazivane po već postojećim toponimima kojima se u prošlosti imenovalo predjele splitskog polja.³⁶ U ovom razdoblju, stambena izgradnja je uglavnom bila prepuštena privatnim investitorima koje je privukla mogućnost ostvarivanja stalnih prihoda kroz najam stanova.³⁷ Državne i općinske investicije bile su usmjerene u izgradnju cesta, škola i ostalih građevina javne namjene poput zgrade Primorske banovine na Zapadnoj obali, školskih zgrada na Marjanu i Dobrom, Tartagline (Zvonimirove) i Balkanske (Vukovarske) ulice, groblja na predjelu Lovrinac 4 km istočno od središta grada i dr.³⁸

Split je unatoč izgradnji više stotina zgrada, kao i drugi veći gradovi Jugoslavije, imao velikih problema s nedostatkom stambenog prostora; prema nekim procjenama Splitu je u to vrijeme nedostajalo od 1500 do 1800 stanova.³⁹ Na političkom planu bilo je to jedno od gorućih pitanja, ali međuratne splitske vlasti nisu uspjele izgraditi veći broj stanova za siromašnije slojeve. Kao glavna prepreka navodio se nedostatak sredstava, a situacija se dodatno pogoršala s nastupanjem gospodarske krize tridesetih godina.⁴⁰ U gradu je djelovala „Udruga stanara i podstanara Split“ koja je 1928. optužila općinske vlasti da svojim odlukama pogoduju trgovcima i obrtnicima te da ne čini ništa po pitanju rješavanja stambene krize. Rad udruge

³⁶ O splitskim toponimima vidi: Perislav PETRIĆ, *Splitski toponimi, Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, Vol. XII No. 1-2, (1984.)

³⁷ KLEMPIĆ, *Razvoj stambenih naselja Splita*, 136.

³⁸ Isto, 135-137.

³⁹ Marijan BULJAN, *Politička povijest Splita od 1918. do 1941.* (Zagreb: Leykam international, 2022.), 757-758.

⁴⁰ Isto, 758-760.

pratila je policija, a privremeno je čak bila raspuštena zbog suradnje s komunistima.⁴¹ S druge strane djelovalo je „Društvo kućevlasnika“ koje je isticalo kako su cijene najma u Splitu manje nego u drugim dijelovima države te da se protiv kućevlasnika vodi nepravедna kampanja.⁴² Na primjeru razlike u standardima stanovanja možemo primijetiti da je međuratni Split bio grad rastućih socijalnih razlika. Moderne trokatnice s uređenim dvorištima na Mejama i Bačvicama bile su odraz splitskog gospodarskog uzleta, ali preko puta njih i dalje su stajale ruševne kućice Varoša i Luća gdje su često u istim prostorijama živjeli ljudi i životinje. List *Stanar* iz 1938. navodi kako je 80 % građana bilo pogođenom stambenim pitanjem, bilo životom u neadekvatnim uvjetima ili izdvajanjem većeg dijela prihoda na plaćanje najamnine.⁴³ Splitski političar i inženjer građevine Petar Senjanović, bio je gorljivi zagovornik poboljšanja životnih uvjeta. Za list *Obzor* 1927. opisao je stanje stambenog fonda u Splitu:

Ko obiđe splitski Get, Stari grad i Dosud u Dioklecijanovoj palači i neke predjele predgrađa, osobito u Velom Varošu, ko je zavirio u one trogloditske špilje, u one napuštene dubrišne jame, u one podzemne rovove i kanale, u one škrinje i sanduke skrpane od svakog materijala, u koje nikada ne dopire ni sunce ni zrak, gdje pacovi glođu djecu, gdje se je udomila nečist, bolest, najernja nevolja, a što sve u Splitu služi za stanovanje i to na deset koraka od asfaltirane obale i raskošno rasvijetljenog Narodnog trga tome ne treba objašnjavati tu prijeku nuždu, da te nesretne članove društva treba makar silom - izvući iz tih kloaka, iz tih živih grobova.⁴⁴

Drugi svjetski rat označio je prekid praktički svih građevinskih projekata. U gradu su se tijekom rata vršile diverzije, ali sama borbena djelovanja uglavnom su se odvijala na splitskoj periferiji u podnožju Kozjaka, Mosora i Klisa. Split je u ratu bio ozbiljno oštećen u bombardiranjima koja su imala za cilj uništiti prometnu i industrijsku infrastrukturu.⁴⁵ Najviše štete nanijela su njemačka bombardiranja u rujnu i prosincu 1943. i saveznička bombardiranja u siječnju i lipnju 1944. pri čemu je najčešće bio gađan prostor brodogradilišta na sjeveru poluotoka te luka i željeznički kolodvor na Istočnoj obali.⁴⁶ S obzirom da tadašnji zrakoplovi nisu imali naročito razvijene instrumente za ciljanje, bombe su često završavale izvan

⁴¹ Isto, 762-763.

⁴² Isto, 763.

⁴³ Isto, 764.

⁴⁴ Stanko PIPLOVIĆ, „Doprinos Petra Senjanovića uređenju staroga Splita“, *Kulturna baština*, No. 7-8, (1978.), 64.

⁴⁵ Slavko MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita 1944.-1990.“, u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav ĆURIN (Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002.), 201.

⁴⁶ Isto, 215.

planiranih zona napada pri čemu je stradavala civilna infrastruktura. *Slobodna Dalmacija* navodi da su u ratu oštećene 1552 stambene zgrade s 4233 stana od čega je 275 stanova uništeno, a teško je stradalo 18 uredskih zgrada, šest školskih zgrada, pet crkava i tri bolnice.⁴⁷

⁴⁷ „Stanje stambenog prostora u našeg gradu“, *Slobodna Dalmacija*, 4. 2. 1947., 4.

3. Razdoblje od 1945. do 1951.

Hrvatska enciklopedija definira herojsko doba kao legendarno razdoblje nejasnih početaka povijesti obilježeno događajima koji su kasnije postali dio narodnih mitova i priča.⁴⁸ Splitski arhitekt Neven Šegvić tom je sintagmom opisao izgradnju u prvim poratnim godinama u Splitu, a ista stvar bi se mogla reći i za ostale krajeve Jugoslavije.⁴⁹ U teškoj situaciji bio je veći dio Europe kao i ostali dijelovi svijeta zahvaćeni Drugim svjetskim ratom. Ljudska i materijalna stradanja bila su dotad neviđenih razmjera, a Sjedinjene Američke Države bile su jedina industrijalizirana sila kojoj nije predstojala skupa i logistički zahtjevna obnova porušene infrastrukture. Obnova je bila još izazovnija zadaća u nerazvijenim i polovično industrijaliziranim državama među koje je spadala i Jugoslavija.

Kao što je već naglašeno, Split je u bombardiranjima pretrpio ozbiljnu štetu, čime se ionako kroničan problem nedostatka stambenog prostora dodatno pogoršao. Prva zadaća novih vlasti bila je organizacija čišćenja ruševina ili rušenja oštećenih zgrada. Čišćenje i osposobljavanje zgrada za uporabu bilo je otežano nedostatkom stručnog kadra, mehanizacije i alata, zbog čega se veći dio radova izvodio manualno.⁵⁰ Veliki dio posla odradile su radne brigade sudjelujući u masovnim akcijama rušenja, raščišćavanja, kopanja, nasipanja ulica i sadnje stabala. Ovakav način rada bio je relativno neučinkovit zbog neracionalne organizacije posla, heterogenog sastava radnika i već spomenutog manjka mehanizacije.⁵¹ Do temelja su porušeni ostaci lazareta i crkve sv. Petra na Pazaru kao i još nekoliko kuća i zgrada oštećenih u bombardiranju. Jedna od kontroverznijih odluka bila je ona o rušenju Monumentalne česme na dnu Prokurativa, izgrađene 1880. donacijama Splitskana u spomen na obnovu gradskog vodovoda. Nove vlasti česmu su okarakterizirale kao simbol talijanskog iredentizma da bi je 1947. raznijele dinamitom.⁵²

Izgradnja u prvim poratnim godinama uvelike je bila uvjetovana *Prvim petogodišnjim planom razvoja privrede FNRJ* usvojenim 1947. koji se zasnivao na ulaganjima u tešku industriju, rudarstvo i prometnu infrastrukturu.⁵³ Bio je to plan razvoja sličan Prvoj sovjetskoj

⁴⁸ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25202>, pristup ostvaren 24.7.

⁴⁹ Sanja MATIJEVIĆ BARČOT, „Splitska stanogradnja u neposrednom poslijeratnom razdoblju (1945.-1951.)“, *Prostor* : znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, Vol. 27 No. 1(57), (2019.), 67.
⁵⁰ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 201.

⁵¹ Isto, 201.

⁵² U zadnjih pola stoljeća vodene su brojne polemike na temu obnove Monumentalne česme. Zagovornici ideje isticali su potrebu za povratkom jednog od simbola Splitske rive, a protivnici su joj umanjivali umjetničku vrijednost. O Monumentalnoj česmi vidi: Duško KEČKEMET, *Splitska fontana*.

⁵³ Isto, 201.

petoljetki iz 1928. kojom se pretežno agrarno društvo pokušalo ubrzano industrijalizirati, a taj proces je bio popraćen masovnim doseljavanjem seoskog stanovništva u gradove. Uspostavljanje sustava centraliziranog planiranja i državne kontrole nad privredom bilo je popraćeno podržavljenjem privatne imovine bilo kroz konfiskaciju, eksproprijaciju ili nacionalizaciju.⁵⁴ U Splitu je po završetku rata bilo 10 339 stanova od kojih je samo trećina zadovoljavala standarde modernog stanovanja, a polovica svih stanova nije imala adekvatne higijenske uvjete.⁵⁵ U gradu je u to vrijeme živjelo malo manje od 50 000 stanovnika od kojih je većina od novih vlasti očekivala poboljšanje u uvjetima stanovanja. Istovremeno započinje naglo prilijevanje stanovnika u grad čime se stambena kriza još više pogoršava. Kronični nedostatak stambenog prostora amplificiran planskim i spontanom preseljavanjem stanovništva iz sela u gradove, jedan je od lajtmotiva urbanizacije Druge Jugoslavije koji je pogotovo bio izražen u Splitu.

Sustav organizirane stambene izgradnje u ovom razdoblju još je bio u povojima. Kako bi se doskočilo problemu nedostatka stambenog prostora, uvodi se sustav sustanarstva. Donosi se niz odredbi i propisa kojima se određuje najveći dopušteni broj kvadrata s kojim jedno domaćinstvo može raspolagati, a višak kvadrata dodjeljuje se na korištenje pojedincima ili obiteljima bez stana.⁵⁶ U praksi je to najčešće podrazumijevalo useljavanje pripadnika nižih socijalnih slojeva u prostrane građanske stanove što je često dovodilo do kulturnog šoka uzrokovanog različitim životnim navikama i uvjetima stanovanja. Upravo je taj kulturni šok jedna od tema filma *Oficir s ružom* iz 1987. redatelja Dejana Šoraka. Netom po završetku rata, partizanski časnik Petar Horvat svoju zaručnicu Ljiljanu Matić, također partizanku, useljava u stan udovice Matilde Ivančić u centru Zagreba. Odnos seljanke Ljiljane i građanke Matilde dočarava ekstremne klasne razlike poratnog jugoslavenskog društva. Ljiljana se po prvi puta kupa u kadi, spava u udobnom krevetu, isprobava parfem i s djetinjim zanimanjem promatra sve one radnje koje su tek dio Matildine svakodnevnice. Krajem 1945. u Splitu je postojalo 1500 molbi za rješavanje stambenog pitanja, stoga se čim prije trebalo krenuti u izgradnju.⁵⁷

Glavna obilježja prvih građevinskih projekata poslije rata su racionalizacija i ubrzanje izgradnje. Kako bi se u tom naumu uspjelo, planiranje i izvedba bili su strogo centralizirani.

⁵⁴ Goran ARČABIĆ, „Posljedice sovjetske ekonomske blokade na izgradnju jugoslavenske teške industrije u prvoj petoljetki: primjeri državnih poduzeća saveznoga značaja u Narodnoj Republici Hrvatskoj (1947. – 1952.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 54 No. 3, (2022.), 692-693.

⁵⁵ KLEMPIĆ, *Razvoj stambenih naselja Splita*, 138.

⁵⁶ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 202.

⁵⁷ Isto, 202.

Na lokalnoj razini to je bila ingerencija Gradskog narodnog odbora, ali u praksi su planske komisije, od savezne pa naniže, bile te koje su definirale proračune i načine trošenja novca.⁵⁸ Ovakva odluka ne čudi s obzirom na zatečene okolnosti. Vladala je opća nestašica svega, od građevinskog materijala do mehanizacije, a tvornice koje su trebale stati na kraj toj oskudici tek su se obnavljale ili gradile od nule. Kako je Prva petoljetka u fokus stavila tešku industriju, a stambena izgradnja spadala je u kategoriju ulaganja društvenog standarda, to je značilo da je tek manji dio financijskih sredstava bio dostupan za stambenu izgradnju.⁵⁹ Od 1946. poduzeća dobivaju dopuštenje za investiranje u izgradnju stanova za svoje zaposlenike, ali i u tom slučaju bilo je potrebno dobiti odobrenje neke od planskih komisija.⁶⁰ Time se željelo privući malobrojnu obrazovanu radnu snagu na rad u industrijama od posebnog državnog interesa. U slučaju Splita, jedno od takvih poduzeća bilo je brodogradilište „Split“ koje je u ovom razdoblju imalo prednost nad ostalim lokalnim poduzećima.⁶¹ Još jedna povlaštena skupina bili su pripadnici Jugoslavenske ratne mornarice čije je zapovjedno središte bilo u Splitu. Za JRM u razdoblju od 1946. do 1951. gradilo se u prosjeku oko pedeset stanova godišnje, a cjelokupno planiranje, financiranje i izvođenje odvijalo se unutar građevinskog odjeljenja Komande JRM.⁶²

Arhitektonska struka s promjenom sistema i sama je doživjela korjenite promjene. *Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća* iz 1946. doveo je do zatvaranja svih predratnih arhitektonskih ureda, a arhitektonska djelatnost uklopljena je u rad različitih odjela i odbora savezne i nižih razina vlasti.⁶³ Može se reći da su arhitekti u ovom razdoblju bili prve žrtve nedostatka sredstava i racionalizacije izgradnje. U međuratnom razdoblju u Splitu se isprofilirao niz arhitekata poput Nike Armande, Fabijana Kaliterne, Josipa Kodla i dr., radeći kako na državnim projektima tako i na onim privatnim, uglavnom stambenog karaktera. Nakon rata je unutar Tehničkog odjela Gradskog narodnog odbora formiran „Građevinsko-projektantski ured za Dalmaciju“, skraćeno „Projektant“, koji će do 1953. biti zapravo jedini arhitektonski ured u gradu.⁶⁴ Oskudne okolnosti koje su nastupile i strogi okviri unutar kojih je bilo moguće djelovati, bili su pogubni za ispoljavanje kreativnosti, stoga su prva ostvarenja splitskih arhitekata nakon 1945. bila izrazito rudimentarna. „Projektant“ je bio tretiran kao i

⁵⁸ MATIJEVIĆ BARČOT, „Splitska stanogradnja“, 67.

⁵⁹ Isto, 67.

⁶⁰ Isto, 67.

⁶¹ Isto, 67.

⁶² MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 202.

⁶³ MATIJEVIĆ BARČOT, „Splitska stanogradnja“, 68.

⁶⁴ Isto, 68.

svako drugo poduzeće, a rad njegovih zaposlenika u izvještajima je bio svođen isključivo na brojčane pokazatelje poput količine isplaniranih kvadrata ili količine odrađenih radnih sati.⁶⁵ Sredinom 1947. osnovan je „Urbanistički centar Dalmacije“ čija je djelatnost u najvećoj mjeri bila usmjerena na prostorni razvoj Splita.⁶⁶ Bila je to institucija kojoj se u više navrata mijenjao naziv, ustroj i status, a bila je zadužena za izradu prostornih i urbanističkih planova.⁶⁷ Od 1968. nosi naziv „Urbanistički zavod Dalmacije – Split“.

Prije donošenja novih normativa u stanogradnji, primjenjivala su se predratna pravila, a u slučaju Splita praćen je *Građevinski pravilnik za Grad Split* iz 1939. kojim je bila propisana minimalna kvadratura pojedinih prostorija kao i njihov raspored unutar stana.⁶⁸ Ministarstvo građevina donosi 1948. *Privremene ekonomske normative za stanove* prema kojima stan za tri osobe treba imati površinu od 62 m², za četiri 75 m² i za svaku sljedeću osobu dodatnih 8 m².⁶⁹ Radilo se o prilično optimističnom normativu, pogotovo kada uzmemo u obzir da je stambeni fond Jugoslavije nakon rata iznosio oko 3 400 000 stanova s površinom od 1 400 000 m² ili samo 9 m² po stanovniku.⁷⁰ Iz podataka se naravno ne može iščitati koliki udio tih kvadrata je zadovoljavao standarde modernog stanovanja, ali može se sa sigurnošću ustvrditi da je riječ o malom postotku što znači da ni brojka o 9 m² po stanovniku nije bila odraz realnog stanja. Normativ o izgradnji trebao je spriječiti odstupanja u izvođenju projekata, a bio je toliko detaljan da su arhitekti bili prinuđeni koristiti gotove tlocrte stanova dok je vanjski izgled zgrade bio jedini element na koji su mogli koliko-toliko utjecati.⁷¹

U polemikama vođenim u časopisu *Arhitektura* ističu se dvije glavne vizije socijalističkog stanovanja. Prema prvoj je kao idealna stambena jedinica zamišljena kuća s okućnicom koja svojim ambijentom radniku osigurava preduvjete za kvalitetan odmor nakon radnog dana, a prema drugoj je to zgrada u kojoj bi se aktivnosti poput kuhanja i pranja rublja odvijale u zajedničkim prostorijama tako potičući osjećaj zajedništva.⁷² S obzirom da je kuća s okućnicom na tragu suburbije kao glavnog obilježja angloameričkog urbanizma, nezamislivom se čini ideja da je nešto slično u jednom trenutku bilo među vizijama urbanog

⁶⁵ Isto, 68.

⁶⁶ Stanko PIPLOVIĆ, „Arhitekt Milorad Družević“, *Kulturna baština*, No. 37, (2011.), 272.

⁶⁷ Dragutin MATOŠIĆ, „Urbanistički zavod Dalmacije – Split 1947.- 2004. i zbrinjavanje njegova arhiva“, *Kulturna baština*, No. 32, (2005.), 355-356.

⁶⁸ MATIJEVIĆ BARČOT, „Splitska stanogradnja“, 68.

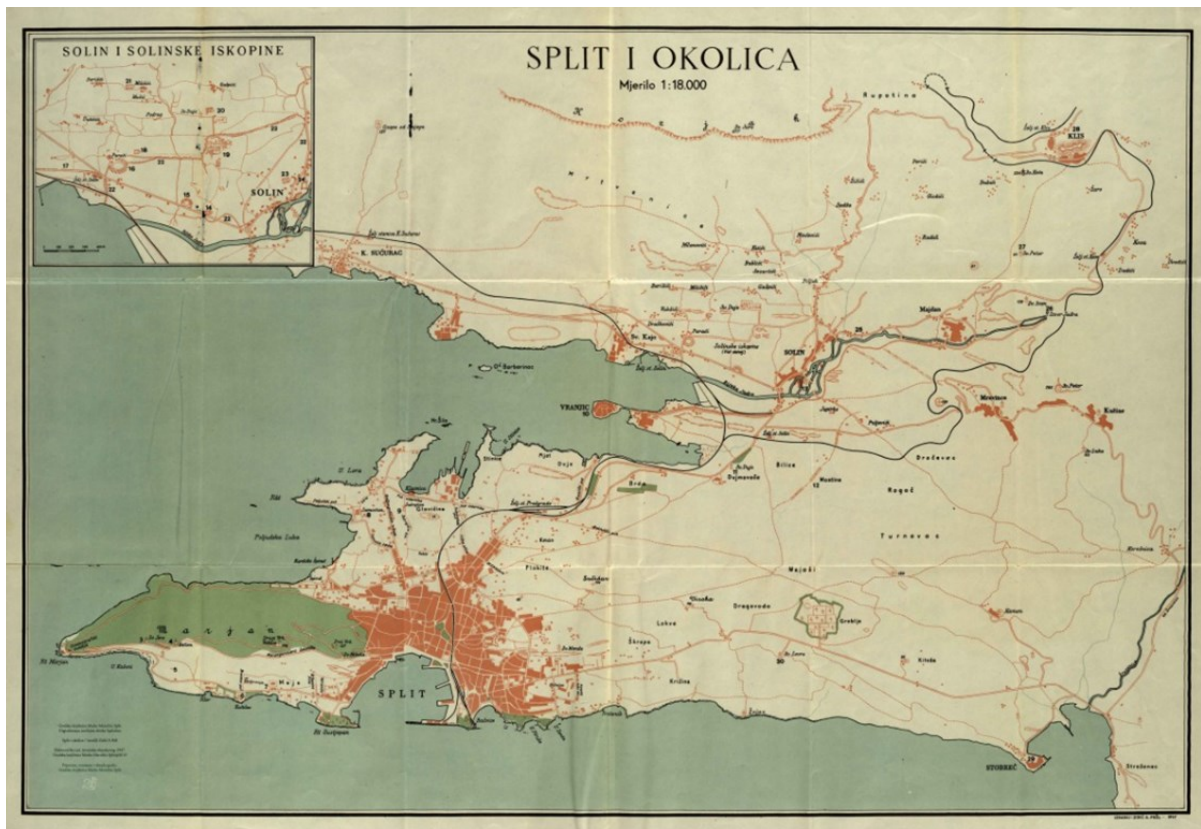
⁶⁹ Isto, 68- 69.

⁷⁰ Gojko BEŽOVAN, „Stambena politika u poslijeratnom razdoblju“, u: *Stambena politika i stambene potrebe*, ur. Vanja GRAOVAC (Zagreb: NIRO „Radničke novine“, 1987.), 82.

⁷¹ MATIJEVIĆ BARČOT, „Splitska stanogradnja“, 69.

⁷² Isto, 70.

razvoja jedne socijalističke zemlje. Prioritet je bilo stvaranje ugodnog životnog ozračja za radnike koji su dotad uglavnom živjeli u stračarama bez pristupa suncu i svježem zraku. S druge pak strane, Savezna planska komisija predviđala je da će se u objektima kolektivne prehrane u gradovima hraniti 60 do 70 % stanovništva zbog čega se u pravilnicima prostor posvećen kuhinji osjetno smanjuje, no ta odluka nije naišla na odobravanje građana.⁷³ Izgradnja u neposrednom poraću nije bila ni kvalitativno ni kvantitativno značajna, ali unatoč tome sačuvani su primjeri stambenih objekata koji imaju obilježja obaju spomenutih vizija.



Slika 1. Karta Splita i okolice 1947.

Na tragu vizije o kući s okućnicom, od 1947. do 1951. izgrađeno je nekoliko stambenih kolonija prizemnica i jednokatnica na periferiji grada: na Plakaluši, Spinutu i Tablama. Iako se niska gradnja pravdala spomenutom vizijom socijalističkog stanovanja, pravi razlog bila je niža cijena i jednostavnost izgradnje, a pošto je projekt izvođen u vrijeme raskola Tita i Staljina imao je osobitu propagandnu vrijednost.⁷⁴ Bile su to jednostavne građevine s vrtom i preddvorjem, ali se dugoročno nisu uklapale u viziju razvoja grada zbog čega su sve kolonije

⁷³ Isto, 70.

⁷⁴ Isto, 71.

do sredine šezdesetih porušene, osim nekoliko preostalih kuća u Uskočkoj ulici.⁷⁵ Jedan od nedostataka ovakvog pristupa izgradnji je manjak gustoće koji za sobom povlači znatno veće komunalne troškove u vidu dodatnih cesta, kanalizacije, vodovoda, grijanja itd. Na Bačvicama je po projektima mlađe generacija splitskih arhitekata Milorada Druževića, Budimira Pervana i Nevena Šegvića, izgrađeno devet jednokatnica skladnijeg izgleda, a zgrade i danas stoje u ulici Gospinica.⁷⁶

Primjer kolektivne izgradnje jesu zgrade istočno od stadiona na Brodarici, izgrađene prema projektu Budmira Pervana. Prema projektu, trebalo je biti izgrađeno devet stambenih paviljona i jedan paviljon sa sadržajima poput kuhinje, kupaonice, prostora za boravak, ambulante itd., ali na kraju je izgrađeno tek pet stambenih paviljona u koje je useljeno 490 radnika brodogradilišta i učenika Brodograđevne škole osnovane 1947. što dokazuje tezu o primatu teške industrije u sklopu Prve petoljetke.⁷⁷ Još jedan plan kolektivne izgradnje bila je Baza za iseljenike povratnike na Bačvicama koja je trebala služiti kao mjesto za privremeni smještaj povratnika iz inozemstva, ali od projekta se odustalo 1951.⁷⁸

Arhitektonski i urbanistički najuspjeliji projekt ovog razdoblja su zgrade izgrađene na današnjem križanju Zrinsko-Frankopanske ulice i Ulice Hrvatske Mornarice prema projektu Zlatibora Lukšića i Dinka Vesanovića. Riječ o šest izduženih četverokatnica postavljenih u smjeru pružanja Dioklecijanove palače (sjeveroistok-jugozapad) koje odlikuje kombinacija tradicijske arhitekture i modernizma.⁷⁹ Od ostalih projekata valja spomenuti nekoliko višekatacnica koje su ubačene u postojeći raster iz međuratnog razdoblja na mjestu srušenih ili neizgrađenih zgrada u Bijankinijevoj, Klarinoj, Lovretskoj i Njegoševoj ulici. Gradnja na postojećem rasteru je bila znatno jeftinija pošto su parcele već bile komunalno uređene, a i time se izbjegavalo graditi na neurbaniziranim područjima do donošenja novog regulacijskog plana izgradnje.

Industrijalizacija Splita još je u međuratnom razdoblju bila u punom jeku, a naročito se razvijala brodograđevna industrija i industrija proizvodnje cementa. Taj proces će se nastaviti nakon rata i svoj vrhunac doživjeti u šezdesetim i sedamdesetim godinama prošloga stoljeća kada će deseci tisuća ljudi iz Splita i okolice biti zaposleni u tvornicama smještenim, u najvećoj

⁷⁵ Isto, 71.

⁷⁶ Isto, 71.

⁷⁷ Isto, 72.

⁷⁸ Isto, 72.

⁷⁹ Isto, 74.

mjeri, na sjeveru splitskog poluotoka i u tzv. vranjičkom bazenu sa solinske i kaštelanske strane. Proizvodni pogoni postat će dio urbanog tkiva; simboli gospodarskog napretka, ali i veliki zagađivači i neugledan dio gradske vizure. Lička pruga obnavlja se 1946., izgradnja Sjeverne luke počinje 1947., a 1948. u promet je puštena Unska pruga.⁸⁰ Brodogradilište i cementare nakon sanacije ratnih oštećenja pokreću proizvodnju, a prva novosagrađena tvornica 1949. bila je Tvornica plastičnih masa i kemijskih proizvoda „Jugovinil“ u Kaštel Sućurcu.⁸¹

O razdoblju urbanog razvoja Splita od 1945. do 1951. najmanje je pisano, a moglo bi se reći da ni u javnoj svijesti ne postoji jasna predodžba o graditeljskim ostvarenjima iz ovog vremena. Među glavnim razlozima za to nameće se teza da ne postoji prepoznatljiv javni objekt kao ni stambeno naselje koje je moguće identificirati s tim razdobljem. Sanja Matijević Barčot u detaljnom pregledu ovog razdoblja navodi tek manji broj projekata koji su rezultirali gradnjom nekoliko desetaka stambenih objekata niske katnosti i male arhitektonske vrijednosti. Ne grade se cjelovite i komunalno opremljene četvrti već se popunjavaju rupe u postojećem gradskom tkivu. Slavko Muljačić ističe kako su novoizgrađeni objekti uglavnom bili istih stilskih obilježja kao i međuratne građevine iz razloga što su ih projektirale iste osobe koje su raspolagale istim materijalima pošto se građevinska industrija praktički podizala od nule.⁸² O tome kolika je bila poslijeratna nestašica građevinskog materijala u državi svjedoči podatak da su ostaci jasenovačkog logora, uz dopuštenje vlasti, bili korišteni za gradnju kuća.⁸³ Nedostatak mehanizacije poput kamiona, bagera i dizalica također je otežavao izgradnju i sužavao prostor projektantima koji nisu mogli raditi objekte veće katnosti. Na kraju je potrebno naglasiti i to da je ovo razdoblje stvaranja nove države i novog administrativnog aparata. Učinkovita izgradnja grada nije moguća bez suradnje cijelog niza struka i djelatnosti. U prvom planu se ističu urbanisti, arhitekti i građevinari, ali isto tako su nezaobilazni pravnici, ekonomisti, sociolozi i brojni drugi. Osnivanjem „Projektanta“ i „Urbanističkog centra Dalmacije“ udareni su temelji arhitektonskog projektiranja i prostornog planiranja na području Splita i šire. Od 1945. do 1950. u Splitu se osniva pet građevinskih poduzeća koji će u nadolazećem razdoblju iznijeti najveći dio izgradnje grada, a djelovat će i u ostatku države i inozemstvu: Oblasno građevno poduzeće „Konstruktor“, Gradsko građevno poduzeće „Tehnogradnja“, Vojno

⁸⁰ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 203.

⁸¹ Nenad KUZMANIĆ, „Povijest hrvatske industrije: Tvornica plastičnih masa i kemijskih proizvoda – Jugovinil“, *Kemija u industriji: Časopis kemičara i kemijskih inženjera Hrvatske*, Vol. 70 No. 3-4, (2021.), 209.

⁸² MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 203-204.

⁸³ <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5083>, pristup ostvaren 31.7.

građevno poduzeće „Lavčević“, Vodograđevno poduzeće „Melioracija“ i Pomorsko građevno poduzeće „Pomgrad“.⁸⁴

⁸⁴ Zlatko GALIĆ, „Graditelji novoga Splita: Splitski građevinari u zemlji i inozemstvu 1945. 1980.“, u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav ĆURIN (Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002.), 133.

4. Razdoblje od 1952. do 1956.

Početak pedesetih godina, razdoblje sveopće oskudnosti bilo je iza Splitske. Raščišćene su ruševine objekata uništenih u ratu, pojačava se gospodarska aktivnost, a nove vlasti uspostavljaju stručne službe koje rukovode prvim građevinskim zahvatima nakon potpune stagnacije tijekom rata. Okolnosti nisu bile iste za sve građane; sloj imućnijih građana koji je prosperirao u međuratnom razdoblju bio je pogođen oduzimanjem imovine i nametanjem sustanarstva, dok je dio radnika, posebice onih iz brodogradilišta, uselio u skromne, ali nove stanove. Ojačana je industrijska baza kao preduvjet za efikasniju i obimniju izgradnju infrastrukture te javnih i stambenih objekata. Unatoč pozitivnim pomacima, situacija u gradovima nastavila se ubrzano pogoršavati.

Pedesetih godina intenziviraju se migracije iz sela u gradove, a takvo stanje će potrajati do osamdesetih godina.⁸⁵ Ruralne krajeve pogađaju procesi deruralizacije i deagrarizacije dok se industrijalizacija primarno odvija u urbanim sredinama.⁸⁶ Onovremene tvornice karakterizira niska razina automatizacije zbog čega je potreba za radnom snagom bila visoka. Nizak standard života natjerao je mnoge poljoprivrednike na preseljenje u obližnje gradove u potrazi za stabilnim poslom u rastućem industrijskom sektoru. Razlike u standardu života bile su naročito izražene između dalmatinskog priobalja i zaleđa. U knjizi Rudolfa Bičanića iz 1936. *Kako živi narod*, opisani su uvjeti života u neposrednom splitskom zaleđu u selu Dugopolje:

Nema riječi koje bi mogle dosta vjerno ocrtati svu tu strahotu u kojoj žive ljudi i rađaju se novi naraštaji da nastave isti život. Čitava se kuća sastoji obično od jedne prostorije. Na jednom kraju nalazi se takozvani krevet, sabijen od nekoliko greda i u najboljem slučaju prekriven slamom. Za oštrije zime, kad nestane hrane za blago, znade se dogoditi, da se slama malo po malo izvlači i daje blagu, a ljudi spavaju u zimi na golom drvu. (...) Dječji krevet stoji na visoko sabijenim drvenim nogama, a pod stropom prevučeni su prutovi na kojima spava živad. Jedna strana kuće, koja otpada na domaće životinje (krave, ovce, svinje) odijeljena je niskom pleterastom ogradom od ostalog prostora za ljude. Na sredini je pocrnjelo ognjište, a nedaleko njega kup gnoja, koji se ondje s vremenom nagomila od čišćenja blaga.⁸⁷

⁸⁵ KLEMPIĆ, *Razvoj stambenih naselja Splita*, 18.

⁸⁶ Isto, 19.

⁸⁷ Rudolf BIČANIĆ, *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i nakladni zavod Globus, 1996.), 99.

Situacija u Dugopolju, kao ni u većini naselja Dalmatinske zagore, nije mogla biti znatno bolja početkom pedesetih godina nakon četiri godine rata. Ne čudi stoga podatak da je u Hrvatskoj je od 1948. do 1961. 704 000 osoba prešlo iz poljoprivredne u nepoljoprivrednu djelatnost.⁸⁸ Od ove brojke, dio osoba ostaje živjeti na selu, ali za mnoge je ta promjena podrazumijevala odlazak u grad. Split je prema prvom poslijeratnom popisu iz 1948. imao 48 248 stanovnika, a samo pet godina kasnije prema popisu iz 1953. 58 443 stanovnika.⁸⁹ Stopa godišnje promjene u međupopisnom razdoblju u Splitu je iznosila 3.82 %, a za usporedbu u Zagrebu 2.02 %, Rijeci 1.14 % i Osijeku 2.84 %.⁹⁰ Split je po stopi rasta broja stanovnika bio u klasi za sebe što je dovelo do toga da se već ozbiljna stambena kriza nastavila pogoršavati.

Stambeni fond je do 1953. povećan za nešto više od tisuću stanova, a prema procjenama Odjela za stambene poslove bilo ih je potrebno izgraditi barem 7500 za rješavanje stambene krize.⁹¹ Iste godine je od 3053 molbi za stambeno zbrinjavanje bilo riješeno njih tek 459.⁹² Bio je to znak da je model sustanarstva iskorišten do krajnjih granica, a javio se i problem održavanja postojećih stambenih zgrada. Stanarine koje su bile uplaćivane gradskoj upravi bile su iste ili niže u odnosu na predratno razdoblje te nisu bile dostatne za izvođenje nužnih popravaka, stoga je donesena nova uredba prema kojoj je visina stanarine ovisila o kvaliteti stana.⁹³ Vlasnicima otuđenih stanova ipak se donekle izašlo u susret 1954. donošenjem *Uredbe o upravljanju stambenim zgradama* kojom ostvaruju pravo na besplatan boravak u vlastitom stanu kao i pravo na dio stanarine od stanova u njihovom vlasništvu.⁹⁴ Bilo je to vatrogasno rješenje s ciljem motiviranja vlasnika zgrada na održavanje imovine koja je bila njihova samo na papiru. Iste godine osnivaju se stambene zajednice kao tijela koja brinu o naplati stanarina, izvođenju popravaka i održavanju.⁹⁵

U ovom razdoblju mijenja se način financiranja stambene izgradnje. Od 1945. do 1954. na snazi je bio administrativno-budžetski sustav kojeg karakterizira upravljanje stambenim fondom od strane općinskih vlasti koje vrše raspodjelu i određuju visinu stanarina, a izgradnja se pak financira iz budžeta tj. proračuna.⁹⁶ Financiranje se u prvoj polovici pedesetih nastavlja

⁸⁸ KLEMPIĆ, *Razvoj stambenih naselja Splita*, 19.

⁸⁹ Isto, 30.

⁹⁰ Isto, 32-33.

⁹¹ „Stambeni problem u našem gradu“, *Slobodna Dalmacija*, 17. 2. 1953., 5.

⁹² Isto, 5.

⁹³ Sanja MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje na arhitekturu Splita 1945.-1968.* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2014.), 80.

⁹⁴ Isto, 81.

⁹⁵ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 204.

⁹⁶ BEŽOVAN, „Stambena politika“, 82.

osiguravati iz proračuna, ali uvedene su određene novine. Gradski narodni odbor 1953. osniva Fond za kreditiranje investicija iz kojih je bilo moguće kreditirati stambenu izgradnju, a najčešća varijanta izgradnje uključivala je suradnju gradskih vlasti i poduzeća. Na zahtjev poduzeća, Savjet za komunalne poslove traži odgovarajuću lokaciju za izgradnju i rješava imovinsko-pravne odnose, a poduzeće na sebe preuzima cjelokupno organizaciju gradnje uključujući projektiranje, nabavu građevinskog materijala i izvođenje radova.⁹⁷ Kredite su poduzeća otplaćivala iz Fondova za samostalno raspolaganje i naplaćenih stanarina, a ovakva vrste gradnje najviše je odgovarala onim poduzećima koja su imala pristup građevinskom materijalu ili su mogla izvoditi radove u vlastitoj režiji.⁹⁸ Osim pet splitskih građevinskih poduzeća, takav aranžman išao je na ruku brodogradilištu zbog lako dostupnog željeza i cementama koje su proizvodile glavni sastojak betona.

U prethodnom razdoblju cjelokupan proces od projektiranja do izgradnje bio je pod nadzorom Gradskog narodnog odbora, ali pedesetih godina državne vlasti odustaju od rigidnog centralizma sovjetskog tipa što se pozitivno odrazilo na arhitektonsku djelatnost. Od 1945. arhitekti su bili okupljeni u državne projektantske urede i bili su u relativno podložnom položaju naspram građevinara. Bio je to odraz društva razorenog ratom koje je za početak moralo stati na noge; prioritet je bilo osigurati uvjete za nesmetan unutrašnji promet i podići tvornice pri čemu su usluge građevinskih stručnjaka bile traženije naspram kreativnih sposobnosti arhitekata. Za arhitekate se situacija mijenja na bolje 1952. donošenjem *Uredbe o građevinskom projektiranju* prema kojoj poslove projektiranja osim državnih projektantskih ureda odsada mogu obavljati i projektni biro.⁹⁹ U Splitu je do tog trenutka djelovao samo „Projektant“ stoga je postojala realna potreba za osnivanjem novih projektnih biroa, a to se i dogodilo 1953. s odvajanjem šest zaposlenika i otvaranjem „Projektnog ateliera Arhitekt“.¹⁰⁰ Na čelu „Arhitekta“ bio je Vuko Bombardelli koji nije skrivao da je otišao iz „Projektanta“ zbog konzervativnih stavova svojih kolega.¹⁰¹ Bombardelli ostaje upamćen kao jedan od najplodnijih splitskih arhitekata druge polovice 20. st., a o njegovoj ulozi u stambenoj izgradnji bit će riječi u nastavku ovog rada. Projektantskom djelatnošću počinje se baviti i „Urbanističko – projektni biro“¹⁰² čiji direktor postaje Budimir Pervan, a svoje projektne urede osnivaju

⁹⁷ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 83.

⁹⁸ Isto, 83-84.

⁹⁹ Isto, 74-75.

¹⁰⁰ Isto, 76.

¹⁰¹ Isto, 77.

¹⁰² Jedan od prethodnih naziva „Urbanističkog zavoda Dalmacije – Split“

„Konstruktor“, „Lavčević“ i „Tehnogradnja“.¹⁰³ Na čelo „Konstruktora“ dolazi Lovro Perković, Pervanov vršnjak i kolega sa studija u Pragu. Perković je još jedan od arhitekata koji će u nadolazećem razdoblju ostaviti svoj trag na urbanoj fizionomiji Splita, a za njega povjesničar umjetnosti Duško Kečkemet kaže da je *uspio pomiriti inženjersko-funkcionalno usmjerenje s tradicijom kraja iz kojeg dolazi*.¹⁰⁴ Nova uredba s ciljem decentralizacije projektiranja bila je iznimno uspješna i u kratkom roku dovodi do stvaranja nekolicine novih projektantskih ureda. Uzevši u obzir poboljšane okolnosti građenja i zdravu konkurenciju unutar struke, zgrade iz pedesetih godina će kudikamo pozitivnije utjecati na urbanost grada.

U prvoj fazi stambena izgradnja odvijala se na tadašnjoj gradskoj periferiji, najčešće na sjevernoj strani poluotoka u blizini rastuće industrijske zone, ili unutar samog gradskog tkiva na još neizgrađenim parcelama. Pedesetih godina destimulira se gradnja na periferiji, a odlukom Odjela za komunalne poslove iz 1952. bilo je potrebno stambenu izgradnju koncentrirati unutar nedovršenih gradskih blokova.¹⁰⁵ U tom trenutku nije preostalo puno takvih slobodnih parcela, ali unatoč tome ni u većem dijelu pedesetih još ne dolazi do masovnije izgradnje na neurbaniziranim područjima. Prednost izgradnje unutar već isplaniranog prostora proizlazila je iz činjenice da nije bilo potrebno od nule graditi komunalnu infrastrukturu, dok je s druge strane nedostatak bila nužnost prilagođavanja objekta gabaritima parcele s kojom se raspolaže.¹⁰⁶ Takva izgradnja u startu je bila skuplja jer se većina projekata izrađivala za specifičnu lokaciju i teško ih je bilo bez preinaka upotrijebiti na nekom drugom mjestu. Smanjuje se utjecaj države na projektiranje ukidanjem površinskih normativa, ali unatoč tome Komisija za reviziju provjerava svaki pojedinačni projekt vodeći računa o primjerenosti insulaciji i provjetranju stanova.¹⁰⁷ Velike količine sunca i svježeg zraka u stambenom prostoru bile su propagirane kao *condicio sine qua non* socijalističkog stanovanja nasuprot memljivih i mračnih prostora u kojima je živio velik dio stanovništva u međuratnom razdoblju.

Većina interpolacija izgrađena je u novijim dijelovima Dobrog i Manuša te na Bačvicama, Bolu i Mejama. Nešto manje se gradilo na rubovima Lučca, a Varoš je kao najveće tradicijsko predgrađe zaobiđen kako se ne bi narušio postojeći ambijent. Zgrade su projektirali

¹⁰³ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 78.

¹⁰⁴ Duško KEČKEMET, „Arhitektura Lovre Perkovića“, *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, Vol. 28, (1979.), 41.

¹⁰⁵ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 89.

¹⁰⁶ Isto, 89-90.

¹⁰⁷ Isto, 90.

Bombardelli, Vesanović, Perković, Šegvić, Kalogjera, Mudnić, Fabris i drugi.¹⁰⁸ Uglavnom se radilo o objektima visine od tri do pet katova koji su se svojom estetikom uspješno uklopili u postojeću matricu. Pri spomenu izgradnje u doba socijalizma najčešće se evociraju slike nizova sivih brutalističkih zgrada, ali u ovom razdoblju splitskog urbanog razvoja nastaju stambene zgrade koje se stilski uspješno nadovezuju na međuratno razdoblje. Prema Sanji Matijević Barčot bilo je to *razdoblje jasnog uspostavljanja kontinuiteta modernističkih vrijednosti, koje se pak nadograđuju na vrijednosti lokalne graditeljske tradicije*.¹⁰⁹

Nedostatak stambenog prostora nije bio jedini problem. U Splitu je od ranije postojala nestašica zgrada javne namjene poput škola, zdravstvenih i kulturnih ustanova, uredskog prostora itd. Različite institucije često su bile smještene u starim, trošnim i tlocrtno neodgovarajućim zgradama što je uvelike ograničavalo njihovo svakodnevno funkcioniranje. Nakon rata obnovljena je u ratu oštećena škola na Dobrom, a 1947. izgrađena je i manja škola na još nenaseljenoj periferiji na Smrdečcu.¹¹⁰ S obzirom da su se u grad doseljavale pretežito mlade obitelji s djecom, bilo je nužno povećati kapacitete obrazovnih institucija. Natječaj za izgradnju škole na Bačvicama raspisan je 1953., a četiri godine poslije završena je zgrada s 18 učionica.¹¹¹ Zgrada dječjačkog doma Zavoda „Martinis-Marchi“ izgrađena 1913. na Manušu, prenamijenjena je u školsku zgradu 1952.¹¹² Škole su u pravilu nazivane u časti narodnih heroja NOB-a s područja Splita, a od osamostaljenja Hrvatske nose nazive gradskih četvrti u kojima se nalaze.

Zdravstvene ustanove bile su raspršene na nekoliko lokacija: Opća bolnica nalazila se u nekoliko puta nadograđivanoj zgradi s kraja 18. st. unutar bedema Cornaro, Vojna bolnica od 1941. bila je smještena u zgradi Klasične gimnazije i sjemeništa, a rodilište je 1953. preseljeno u prenamijenjenu uredsku zgradu nasuprot Hajdukovog stadiona „Staroga placa“.¹¹³ Još 1931. na predjelu Firule započela je izgradnja nove bolnice; do 1941. izgrađena su dva paviljona i nekoliko pomoćnih zgrada, a izgradnja se u fazama nastavila do sedamdesetih godina.¹¹⁴

¹⁰⁸ Vidi: isto, 91-103.

¹⁰⁹ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 103.

¹¹⁰ MULJACIĆ, „Izgradnja Splita“, 202.

¹¹¹ Darovan TUŠEK, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1945. 1995.* (Split: Građevinski fakultet Sveučilišta u Splitu i Društvo arhitekata Split, 1996.), 51.

¹¹² <http://os-manus-st.skole.hr/skola>, pristup ostvaren 6.8.

¹¹³ <https://www.kbsplit.hr/o-nama/povijest>, pristup ostvaren 6.8.

¹¹⁴ Isto

Paviljon za plućne bolesti izgrađen je 1958., a godinu prije u neposrednoj blizini Viša škola za medicinske sestre.¹¹⁵

Gradi se i sportska infrastruktura: otvoreni bazeni na Poljudu i Zenti za potrebe „Mornara“ i „POŠK-a“, zapadna tribina „Staroga placa“ i manji stadion na Glavičinama za potrebe „Splita“, čiji je prijeratni nogometni teren na Lovretu pretvoren u park Emanuela Vidovića.¹¹⁶ Nastaju novi industrijski pogoni među kojima se ističe „Jugoplastika“, kombinat koji se bavio proizvodnjom konfekcije, galanterije, obuće i termopreradom plastičnih masa.¹¹⁷ Ranije osnovani „Jugovinil“ proizvodio je PVC prah kao vrstu plastične sirovine, a javila se potreba za proizvodnju gotovih proizvoda različite namjene.¹¹⁸ „Jugoplastika“ je 1952. nastala kao dislocirani pogon „Jugovinila“ u blizini splitskog brodogradilišta, a 1953. se odvaja u zasebno poduzeće koja će na svom vrhuncu imati preko deset tisuća zaposlenika.¹¹⁹ Od ulaganja u prometnu infrastrukturu ističe se betoniranje ceste od bolnice na Firulama do Stobreča te izgradnja željezničkog tunela na Brdima.¹²⁰

¹¹⁵ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 205.

¹¹⁶ Isto, 205.

¹¹⁷ Miroslav ĆURIN, „Jugovinil i Jugoplastika – kolijevke sintetske kemijske industrije“ u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav ĆURIN (Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002.), 171.

¹¹⁸ Isto, 170.

¹¹⁹ Zoran MILAS – Stjepko VOJKOVIĆ, „Razvoj Jugoplastike 1953.-1990. godine“ u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav ĆURIN (Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002.), 173.

¹²⁰ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 205.

5. Razdoblje od 1957. do 1969.

Krajem pedesetih godina svim dionicima procesa urbanizacije i izgradnje Splita, postaje bjelodano da je potrebno napraviti radikalni zaokret kako bi se grad izvuklo iz stambene krize koja nije pokazivala znakove usporavanja. Desetljeće nakon završetka rata, grad se, uz iznimku industrijske zone na sjeveru poluotoka, praktički nije širio izvan svojih prijeratnih gabarita. Takva odluka naoko je imala smisla jer se popunjavanjem praznina štedjelo na izgradnji infrastrukture, ali u zatečenom prostoru teško se moglo graditi jeftinije standardizirane objekte. Direktor „Urbanističkog biroa“ Budimir Pervan 1958. u razgovoru za *Slobodnu Dalmaciju* iznosi podatak da na jednog stanovnika Splita otpada 8.8 m² stambene površine, a za usporedbu na jednog stanovnika Beograda i Zagreba 10.4, Rijeke 15.7, Dubrovnika 13.3 i Sarajeva 10.2 m².¹²¹ Za dostizanje poželjne brojke od 15 m² po stanovniku, bilo je potrebno izgraditi dodatnih 320 000 m² ili 6000 stanova procijenjene vrijednosti od 12 milijardi dinara.¹²²

Kao preduvjet učinkovitijeg planiranja, savezne vlasti 1957. donose *Rezoluciju o osnovnim principima stambenog zakonodavstva* u kojoj su navedene smjernice razvoja buduće stambene politike.¹²³ U tom dokumentu navodi se *pravo na stan*; jedna od najpoznatijih sintagmi vezanih za socijalističku stambenu politiku. Pod pojmom prava na stan, nije se podrazumijevalo da će država svakom pojedincu osigurati stan s kojim je moguće slobodno raspolagati već se radilo o pravu trajnog raspolaganja stanom dok god pojedinac ispunjava preuzete dužnosti prema društvu.¹²⁴ Kao dugoročan cilj nagovještava se značajno povećanje dotad umjetno niskih stanarina s kojima nije bilo moguće održavati stambene zgrade niti razvijati financijski održivu stambenu politiku.¹²⁵ Sanja Matijević Barčot prepoznaje tri ključna trenutka koja su omogućila ekstenzivnu izgradnju Splita u nadolazećim desetljećima: donošenje *Zakona o doprinosu za stambenu izgradnju* 1955., osnivanje *Zavoda za stambenu izgradnju* 1956. i donošenje *Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta* 1958.¹²⁶

Zakonom o doprinosu za stambenu izgradnju propisuje se da svaki zaposlenik i umirovljenik mora izdvajati 10 % svojih bruto mjesečnih primanja u općinski Fond za

¹²¹ „Vaš intervju sa arh. Budom Prvanom“, *Slobodna Dalmacija*, 14. 6. 1958., 10.

¹²² MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 206.

¹²³ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 128.

¹²⁴ Isto, 128-129.

¹²⁵ Isto, 130.

¹²⁶ Isto, 130-131.

kreditiranje stambene izgradnje.¹²⁷ Ovime je osiguran stalan i stabilan priljev financijskih sredstava koja su se preko zajmova prosljeđivala investitorima, a prilagođavanjem visine kamate ili duljine roka otplate, stimuliralo se ili destimuliralo izgradnju pojedinih tipova stambenih zgrada. Prednost će zbog veće isplativosti i veće gustoće imati tipizirane stambene višekratnice naspram obiteljskih kuća.

Složenost procesa izgradnje zahtijevala je formiranje stručnog tijela kao spona između kreditora i investitora stoga je Gradski narodni odbor 1956. formirao Odjel za analitiku i evidenciju i Odjel za organizaciju izgradnje unutar „Urbanističkog biroa“.¹²⁸ Kako se „Urbanistički biro“ ujedno bavio i projektiranjem u konkurenciji s ostalim projektantskim uredima, ovakav ustroj predstavljao je sukob interesa zbog čega su dva novoformirana odjela 1958. izdvojena u novu organizaciju naziva Zavod za stambenu izgradnju čije su usluge bili primorani koristiti svi investitori.¹²⁹ Pod ingerenciju Zavoda potpada skoro cijeli proces gradnje uključujući arhitektonsko i urbanističko projektiranje, pripremu terena, angažiranje izvođača radova, nadzor radova, raspolaganje sredstvima Fonda i predaja završene zgrade investitoru.¹³⁰

Zadnja prepreka za masovnu izgradnju i urbanizaciju bilo je pitanje vlasništva nad građevinskim zemljištem. *Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta* iz 1958. sva nepokretna imovina ograničava se na dva stana, a zemljišta koja se nalaze unutar zone širenja grad bivaju nacionalizirana.¹³¹ Gledajući iz današnje perspektive, ova odredba bila je ključ urbanizacije splitskog poluotoka. Split se krajem pedesetih na istok protezao do poteza Firule – Gripe – brodogradilište, a istočno od te linije do obronaka Mosora nalazilo se oko 20 km² najvećim dijelom neizgrađenog prostora. Najbliža naselja bila su sela Kamen i Stobreč 6 km istočno i Solin 5 km sjeveroistočno od središta grada. Između su se nalazile poljoprivredne površine na kojima su radile generacije težaka iz četiriju splitskih predgrađa, na zemlji koja je najvećim dijelom bila u vlasništvu Crkve i patricija. Bio je to kolonatski odnos prema kojemu su težaci obrađivali zemlju veleposjednika, a zauzvrat su im predavali od petine do polovine prinosa u naturi.¹³² Uređivanje agrarnih odnosa bilo je jedno

¹²⁷ Isto, 131.

¹²⁸ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 206.

¹²⁹ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 135.

¹³⁰ Isto, 136.

¹³¹ Isto, 137.

¹³² Šime PILIĆ, „O agrarnom pitanju u međuratnoj Dalmaciji i radovima dr. Uroša Desnice“ u: *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta 2014.*, ur. Drago ROKSANDIĆ, Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (Zagreb: FF-press, 2015.), 267.

od glavnih političkih pitanja u Dalmaciji u 19. i početkom 20. st., a kolonat se ukida tek početkom tridesetih godina kada zemlja prelazi u vlasništvo uživatelja.¹³³ Jačanjem industrije i obrtništva u međuratnom razdoblju, mnogim Splićanima poljoprivreda prestaje biti glavni izvor prihoda, ali podaci zadnjeg predratnog popisa iz 1931. pokazuju da je i dalje čak 21 % Splićana radilo u poljoprivredi, a 26 % u industriji i obrtu.¹³⁴ Vicko Krstulović, sudionik NOB-a i jedan od najutjecajnijih splitskih komunista, u svojim memoarima opisuje kako je tridesetih godina u zoru pješice odlazio iz svog doma u Varošu u 4 km udaljeno polje na Dragovodama nakon čega ga je čekalo još 4 km pješčenja do brodogradilišta na redovan posao.¹³⁵

Obrađivane parcele u pravilu su bile male površine i nepravilnog oblika, a kako je postalo jasno da će se grad ubrzano širiti na istok, *Zakon o nacionalizaciji* trebao je olakšati izvlaštenje i spriječiti višegodišnje imovinsko-pravne sporove. Nacionalizaciju zemljišta provodile su posebno oformljene komisije koje su vlasnicima isplaćivale tek simbolične naknade za oduzetu zemlju.¹³⁶ Ovakav postupak vlasti nije bio dobro prihvaćen od strane pretežito siromašnih vlasnika koji će početi masovno prodavati zemlju doseljenicima prije prelaska u društveno vlasništvo. Arhitekt Edo Šegvić navodi kako je oduzimanje zemlje bilo uzrokom stotina životnih drama. On donosi potresnu priču o varoškom težaku koji se na vijest o gubitku djedovine objesio o smokvu koju mu je otac posadio prigodom njegovog rođenja.¹³⁷ Riječima Ede Šegvića, *dok se jednima gradio stan, drugima se rušio svijet*.¹³⁸

Preostalo je odrediti dokle se proteže prostor koji spada u zonu širenja grada. Prema prvom prijedlogu to je bila zona do poteza Trstenik – Sućidar – Ravne Njive, a prema drugom trebalo je obuhvatiti cjelokupan prostor splitske općine kako bi se izbjegla situacija u kojoj vlasnici prodaju zemljište na kojem će novi vlasnici graditi bez urbanističkog plana čime bi se buduća urbanizacija tog prostora znatno otežala.¹³⁹ Prihvaćen je prijedlog manjeg obuhvata, a kasnije će se ispostaviti kako su predlagatelji drugog prijedloga točno predvidjeli bespravnu i

¹³³ Isto, 266.

¹³⁴ Vjekoslav VIDJAK, „Splitska privreda u 1939. i 1989.“ u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav ČURIN (Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002.), 107.

¹³⁵ Vicko KRSTULOVIĆ, Memoari jugoslavenskog revolucionera, Tom 1: Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva: 1905-1943. (Zagreb: Buybook, 2012.), 106.

¹³⁶ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 137.

¹³⁷ Edo ŠEGVIĆ, *Spliski matun* (Split: Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije, Društvo arhitekata Split, Društvo prijatelja kulturne baštine Split, 2018.), 33.

¹³⁸ Isto, 32.

¹³⁹ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 138.

neplansku izgradnju.¹⁴⁰ Od šezdesetih godina neplanska izgradnja postaje ozbiljan problem na splitskom području, a riječ je o temi koja će biti detaljno obrađena u zasebnom poglavlju.

Sredinom pedesetih vode se brojne stručne i javne polemike oko pitanja pojeftinjenja i ubrzanja stambene izgradnje. Vlasti, projektanti i izvođači jedni druge optužuju za visoku cijenu i nedovoljnu brzinu izvođenja radova: projektante se kritizira zbog upotrebe skupih materijala i kompliciranih projekata, izvođačima se zamjera neefikasno upravljanje gradilištima i nedostatno korištenje prefabriciranih elemenata, a tijelima vlasti spočitava se loša koordinacija projekatana i izvođača.¹⁴¹ Sve navedene zamjerke bile su na mjestu, a novoformirani Zavod za stambenu izgradnju trebao je doskočiti problemima i racionalizirati cjelokupan proces.

Jedna od ideja za rješavanje nestašice stambenog prostora bila je ona o izgradnji obiteljskih kuća. Natječaj za izgradnju tipskih individualnih stambenih zgrada raspisan je 1956., a kao lokacija za građenje odabran je predio Brda oko 2 km izvan grada u blizini industrijske zone na sjeveroistoku poluotoka.¹⁴² Brda su bila neurbanizirano područje za koje je bio izrađen regulacijski plan, a namjera je bila preseliti stanovnike iz najugroženijih zgrada splitskog Geta¹⁴³ u nove prizemnice i jednokatnice.¹⁴⁴ Izrađeni su projekti za šest tipova kuća, od jednosobnih do trosobnih u rasponu površine od 50 do 100 m², a već 1957. izgrađeno je i useljeno 88 prizemnica.¹⁴⁵ Kao i u slučaju stambenih kolonija iz ranijeg razdoblja, osnovni problem ovakve izgradnje bilo je neracionalno trošenje prostora zbog čega se uskoro odustaje od gradnje niske gustoće.

5.1. Natječaj za projektiranje tipskih višekatnica iz 1957.

U vrijeme odvijanja rasprava o racionalizaciji stambene izgradnje, u Splitu se raspisuje natječaj koji se može uzeti kao početak cijelog jednog razdoblja masovne izgradnje tipiziranih zgrada koje će potrajati do kraja šezdesetih godina. Bio je to natječaj za tipske višekatnice iz 1957. iz kojeg su, među ostalima, posredno ili neposredno proizašle tipske zgrade URBS-1 Josipa Vojnovića, URBS-4 i URBS-5 Lovre Perkovića i E-57 Vuke Bombardellija.¹⁴⁶ Za bolje

¹⁴⁰ Isto, 138.

¹⁴¹ Isto, 140-141.

¹⁴² TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 64.

¹⁴³ Get je naziv za prostor Dioklecijanove palače, u ovo doba notoran po lošim uvjetima života.

¹⁴⁴ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 64.

¹⁴⁵ Isto, 65.

¹⁴⁶ Isto, 83.

razumijevanje u kojim okolnostima su nastali projekti ovih zgrada, potrebno je spomenuti javnu diskusiju između Bombardelli i Perkovića iz iste godine.

U sklopu spomenutih polemika o racionalnoj izgradnji, Lovro Perković u *URBS-u*, publikaciji splitskog „Urbanističkog biroa“, objavljuje svoj osvrt na prethodnih deset godina rada. Odbacuje kritike pojedinaca koji dotadašnju izgradnju smatraju previše luksuznom te iznosi tezu kako racionalizacija i standardizacije nužno ne znače odricanje od arhitektonske kreativnosti.¹⁴⁷ Na Perkovićeve tvrdnje odgovorio je Vuko Bombardelli člankom *U obranu arhitekture* u *Slobodnoj Dalmaciji* u kojoj proziva kako Perkovića, tako i direktora „Urbanističkog biroa“ Budmira Pervana.¹⁴⁸ Optužuje ih za neracionalnu izgradnju u vremenima stambene krize i za pokušaj stvaranja monopola „Urbanističkog biroa“ na različite procese vezane uz izgradnju, a svoj članak završava izjavom kako arhitektura mora biti odraz stupnja društvenog razvoja.¹⁴⁹ Ovaj sukob bio je nastavak razilaženja u pogledima na arhitekturu i stanovanje zbog čega je Bombardelli nekoliko godina ranije osnovao vlastiti projektni biro.

Natječaj na koji su se odazvali brojni arhitekti, pa tako i Perković i Bombardelli, nije bio natječaj klasičnog oblika sa žirijem i nagradnim fondom, ali sastavljena je komisija koja je iznijela mišljenje o pristiglim projektima.¹⁵⁰ Bombardelli je pristupio s projektom koji je bio kritiziran zbog nepoštivanja odredbi natječaja; umjesto propisanih 70 % stanova za višechlane obitelji, njegov projekt sadržavao je uglavnom garsonijere i jednosobne stanove koje su pak premašivale površinske normative.¹⁵¹ Umjesto da svoj projekt prilagodi kritikama komisije, Bombardelli je odgovorio stvaranjem potpuno novog projekta stambene zgrade koja nije imala nikakve veze s uvjetima natječaja. Zgradu je nazvao Eksperiment 57 ili E-57 čije je projektiranje najavio člankom u *Slobodnoj Dalmaciji* u srpnju 1957.¹⁵² U kratkom članku navodi se da bi stan za peteročlanu obitelj u ovoj zgradi koštao 800 000 dinara što je bilo dva milijuna manje od dotadašnje cijene prosječnog stana, a u cijenu su bili uključeni uređaji i oprema poput električnog štednjaka, bojlera, perilice rublja i namještaja.¹⁵³ Postizanje ovolike uštede po stambenoj jedinici, zahtijevalo je potpuno redefiniranje stanovanja kao takvog i

¹⁴⁷ Lovro PERKOVIĆ, „Za racionalniju i socijalniju koncepciju arhitekture“, *URBS* br.1 (1957.), 43-45.

¹⁴⁸ Vuko BOMBARDELLI, „U obranu urbanizma“, *Slobodna Dalmacija* 7. 12. 1957., 2

¹⁴⁹ Isto, 2.

¹⁵⁰ Sanja MATIJEVIĆ BARČOT, „Arhitekt Vuko Bombardelli i Eksperiment–57“, *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, Vol. 107 No. 2, (2020.), 66.

¹⁵¹ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 82.

¹⁵² MATIJEVIĆ BARČOT, „E-57“, 66.

¹⁵³ „Eksperimentalna stambena zgrada“, *Slobodna Dalmacija*, 31. 7. 1957., 6.

maksimalnu tipizaciju svega onoga od čega se stan sastoji. Zgrada je bila galerijskog tipa, na cijeloj zgradi planirana su samo tri tipa prozora i vrata, a stropovi su sniženi na 2.4 m.¹⁵⁴ Spavaće sobe postaju spavaonice minimalne površine, kuhinja je laboratorijskog tipa uvučena u malu nišu, kupaonica umjesto kade ima tuš kabinu, a kao kompenzacija za sve ove ustupke povećana je površina dnevnog boravka kao glavnog prostora za obitavanje.¹⁵⁵ U gradu u kojem je većina stanovnika muku mučila s rješavanjem stambenog pitanja, ova vijest je brzo postala jedna od glavnih tema. U sljedećih nekoliko mjeseci u novinama je izašlo više članaka s informacijama o napretku i detaljnim opisima projekta. Na krilima ogromnog interesa, Bombardelli je predložio da mu se prepuste godišnja sredstva za stambenu izgradnju s kojima će izgraditi 1200 stanova s popratnim sadržajima i za četiri godine riješiti stambenu krizu.¹⁵⁶

U stručnim krugovima E-57 bio je primljen sa skepsom, a neki su čak smatrali da po površinskim normativima niti ne odgovara zakonskoj definiciji stana.¹⁵⁷ Bombardelli je vjerojatno očekivao ovakve reakcije svojih kolega stoga se odluka o direktnom obraćanju građanima preko novina pokazala kao dobro promišljena taktika. Pod pritiskom javnosti, Komisija za reviziju ipak odlučuje od Bombardellija naručiti projekt za zgradu s trideset stanova u Gajevoj ulici.¹⁵⁸ Dodatan impuls stigao je od predsjednika CK SKH Vladimira Bakarića koji je na četvrtom kongresu Saveza komunista Hrvatske 1959. istaknuo E-57 kao primjer koji treba slijediti u stanogradnji.¹⁵⁹ Radove na prvoj zgradi izvodila je „Tehnogradnja“, a pokazalo se da je trošak osnovnog stana 838 000 dinara čime je E-57, unatoč nešto višoj cijeni od obećane, postao daleko najjeftiniji stan na tržištu.¹⁶⁰ Grad potom naručuje još četiri zgrade na istoj lokaciji kao i dvije na Mažuranićevom šetalištu, a zgrade ovog tipa izgrađene su u Kaštel Sućurcu, Kaštel Gomilici, Mostaru, Čapljini, Dugom Ratu i Pločama.¹⁶¹

E-57 bio je projekt čija je glavna odrednica bila racionalnost i pojeftinjenje gradnje, a mnoge je građane, s obzirom na loše životne uvjete, privukla mogućnost bilo kakvog novog stana. Nedugo po useljenju, pokazalo da je E-57 imao ozbiljnih nedostataka. Stanari su se bunili na premale dimenzije spavaćih soba i kuhinje, linoleumski pod u dnevnom boravku je puštao

¹⁵⁴ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 151.

¹⁵⁵ Isto, 151.

¹⁵⁶ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 207.

¹⁵⁷ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 85.

¹⁵⁸ MATIJEVIĆ BARČOT, „E-57“, 74.

¹⁵⁹ Isto, 73-74.

¹⁶⁰ Isto, 75.

¹⁶¹ Isto, 75.

boju, a unutarnji zidovi su bili grubo obrađeni žbukom.¹⁶² Dvije godina od useljenja, na zgradu u Gajevoj postavljene su skele kako bi se sanirala šteta uzrokovana vlaženjem, vodovodne cijevi su puštale vodu i već je bilo potrebno mijenjati poneka ulazna vrata.¹⁶³ Sumnje splitskih stručnjaka pokazale su se opravdanima, E-57 je bio projekt s ozbiljnim nedostacima. Bombardellijeva ideja o radikalnoj promjeni navika stanovanja nije bila dobro primljena od strane stanara, a s kasnijim izvođenjem dodatnih popravaka, nije niti postignuta toliko željena ušteda. Unatoč svim nedostacima, Bombardelli je s projektom E-57 utabao put drugim arhitektima koji su, poučeni njegovim greškama, stvorili uspješne projekte u domeni racionalne stanogradnje.

Gradske vlasti 1958. u smjernicama za buduću izgradnju, prihvaćaju ideju o koncentričnoj izgradnji.¹⁶⁴ Ovakav tip izgradnje karakterizira uzastopno ponavljanje tj. koncentriranje tipskih zgrada na malom prostoru. Cjelokupna izgradnja nekog naselja povjeravala bi se samo jednom građevinskom poduzeću koje si tako osigurava stabilan izvora prihoda i efikasniju upotrebu mehanizacije koju više nije potrebno često seliti s gradilišta na gradilište.¹⁶⁵ Prvo takvo gradilište bilo je u Osječkoj ulici, južno od Ulice Matice Hrvatske. Na tom prostoru otprije je postojala određena komunalna infrastruktura što je olakšavalo građenje, ali to je bila iznimka od pravila pošto se izgradnja uskoro počinje odvijati na potpuno neurbaniziranom području tj. dojučerašnjim poljima. Projektant urbanističkog rješenja bio je arhitekt Petar Mudnić, koji se u skladu s *Regulacionom osnovom* iz 1951., držao upute o slobodnoj izgradnji u prostoru.¹⁶⁶ Drugim riječima, bio je to početak CIAM-ovske faze splitskog urbanog razvoja koju karakteriziraju zgrade položene u prostoru između kojih se nalaze zelene površine. Pošto je bila planirana izgradnja preko 700 stanova, u financiranju je sudjelovalo više splitskih poduzeća uz pomoć Fonda za kreditiranje stambene izgradnje, a cijelim procesom je rukovodio Zavod za stambenu izgradnju.¹⁶⁷ Odabrani su projekti tipskih petokatnica URBS-1 Josipa Vojnovića te URBS-4 i URBS-5 Lovre Perkovića, a za izvođača je odabran „Lavčević“ koji je izgradnju započeo 1959., a završio 1962.¹⁶⁸ Bio je to svojevrsni pilot projekt koncentrične izgradnje koji se pokazao se uspješnim; u odnosu na prethodno

¹⁶² Isto, 75.

¹⁶³ Isto, 75.

¹⁶⁴ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 155.

¹⁶⁵ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 207.

¹⁶⁶ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 157.

¹⁶⁷ Isto, 159.

¹⁶⁸ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 207.

razdoblje izgradnja je bila i brža i jeftinija, a stanarima su više odgovarali tlocrti Vojnovićevih i Perkovićevih stanova u usporedbi s radikalnim idejama Vuke Bombardellija.

5.2. Prva i druga stambena reforma

U svom osvrtu iz 1987. na financiranje i organizaciju stambene izgradnje, Ilija Jakšić primjećuje kako su promjene propisa u Jugoslaviji bile toliko česte da se dobar dio zgrada, uzevši da izgradnja od pripreme do završetka traje od pet do sedam godina, nije završavao u okviru jednog sistema financiranja.¹⁶⁹ Ovo je pogotovo bilo izraženo u razdoblju od 1954. do 1965. kada su se promijenila tri tipa financiranja. U drugoj polovici pedesetih izgradnja se financirala izravno iz proračuna, ali u šezdesetima se događaju dvije znatne promjene uvelike uvjetovane stanjem jugoslavenskog gospodarstva. Razdoblje od 1960. do 1965. poznato je pod nazivom prva stambena reforma, a razdoblje od 1966. do 1975. kao druga stambena reforma.¹⁷⁰

Prva stambena reforma nastaje s ciljem uvođenja ekonomskih odnosa u pitanje stanovanja; drugim riječima, podizanjem iznosa stanarina na realnu razinu težilo se stvoriti uvjete za bržu otplatu stana i akumulaciju sredstava za održavanje stambenog fonda.¹⁷¹ Sustav doprinosa iz 1955. prema kojemu se odvajalo 10 % bruto plaće ili mirovine u fondove za kreditiranje stambene izgradnje, zamjenjuje se 1959. doprinosom privrednih organizacija.¹⁷² Prema novim pravilima, poduzeća uplaćuju 4 % bruto prihoda svakog zaposlenika u fondove za izgradnju, a preostalih 6 % iskorištava se za povećanje plaća kako bi građani lakše podnijeli povećanje stanarina.¹⁷³ Opremljenost stanova je varirala stoga je još 1954. izvršena kategorizacija prema kojoj se određivala visina stanarine.¹⁷⁴ Iako je u ovom razdoblju značajno povećan obujam izgradnje, brojni građani ne uspijevaju riješiti svoje stambeno pitanje unatoč redovnom uplaćivanju doprinosa. Za mnoge bespravna izgradnja u vlastitom aranžmanu postaje jedina realna opcija, a u najvećoj mjeri se odvija na periferiji većih gradova.

Druga stambena reforma predstavlja radikalni zaokret prema tržišnim načelima u sferi stambene privrede. Troškovi izgradnje konstantno rastu stoga se potiče građane na uključivanje vlastitih sredstava. Ukidaju se općinski i republički fondovi za stambenu izgradnju, a ulogu

¹⁶⁹ Ilija JAKŠIĆ, „Tretman stana i njemu odgovarajući oblici financiranja i organizacije stambene izgradnje“ u: *Stambena politika i stambene potrebe*, ur. Vanja GRAOVAC (Zagreb: NIRO „Radničke novine“, 1987.), 126.

¹⁷⁰ BEŽOVAN, „Stambena politika“, 82-83.

¹⁷¹ Isto, 82-83.

¹⁷² MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 176.

¹⁷³ Isto, 176.

¹⁷⁴ Dušica SEFERAGIĆ, *Kvaliteta života i nova stambena naselja* (Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1988.), 83.

kreditora preuzimaju banke.¹⁷⁵ Stambenom reformom pokušalo se udružiti sredstva građana i poduzeća u jednu stabilnu financijsku bazu, a upliv tržišnih principa trebao je potaknuti građevinska poduzeća na racionalniju i efikasniju izgradnju; cilj je bio stvoriti svojevrsnu industriju proizvodnje stanova.¹⁷⁶ Stambena reforma bila je dio šire privredne reforme iz 1964. kojom se u prvi plan stavlja prerađivačka industrija i proizvodnja robe široke potrošnje, kako za izvoz, tako i za domaće tržište.¹⁷⁷ Smanjuje se proračunska potrošnja i porezno opterećenje, a raste osobna potrošnja koju pak ne prati rast BDP-a zbog čega dolazi do zaoštavanja krize.¹⁷⁸ Reforma se pokazala neuspješnom: povećava se stopa nezaposlenosti, a istovremeno započinje val masovnih odlazaka na rad u razvijenije zapadne zemlje. Gospodarska kriza ostavila je posljedice i na građevinski sektor; na razini države, nivo stambene izgradnje iz 1966. dosegnut je tek 1973.¹⁷⁹ Kupnja stana u usporedbi sa stanovanjem u društvenom stanu s niskom zaštitnom stanarinom nije imala financijskog smisla, a cilj o povećanju stanarina na ekonomsku razinu nikada nije postignut. Kako primjećuje Jakšić, nema jeftinog ni besplatnog stanovanja, a razlika između jeftinog stanovanja i stvarne cijene mora kad-tad biti plaćena.¹⁸⁰

Prva i druga stambena reforma dovode do promjene dotadašnje organizacije stambene izgradnje na području Splita. U sklopu prve stambene reforme, dolazi do spajanja Fonda za kreditiranje stambene izgradnje i Zavoda za stambenu izgradnju u novo tijelo naziva Općinski fond za stambenu izgradnju.¹⁸¹ Do ovog trenutka Fond je isključivo kreditirao, a Zavod je rukovodio procesom stambene izgradnje. U novoj konstelaciji Općinski fond za stambenu izgradnju na sebe preuzima ulogu investitora i posao rukovođenja stambenim projektima. Poduzeća više nisu investitori nego kupci gotovog stana, a s ovakvim ustrojstvom planiralo se postići veću efikasnost i samim time veći tempo izgradnje.¹⁸²

Druga stambena reforma zamalo dovodi do gašenja tek stvorenog Općinskog fonda za stambenu izgradnju. Planom je zamišljeno da takve i slične organizacije stanogradnju prepuste građevinskim poduzećima, a na sebe preuzmu obavezu prikupljanja stanarina i održavanja zgrada.¹⁸³ U Splitu se u dvadeset poslijeratnih godina stvorila mreža stručnih kadrova s

¹⁷⁵ BEŽOVAN, „Stambena politika“, 83.

¹⁷⁶ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 181.

¹⁷⁷ SEFERAGIĆ, *Kvaliteta života*, 83.

¹⁷⁸ Isto, 83-84.

¹⁷⁹ Isto, 84.

¹⁸⁰ JAKŠIĆ, „Tretman stana“, 122.

¹⁸¹ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 186.

¹⁸² Isto, 187.

¹⁸³ Isto, 187.

iskustvom provođenja složenih projekata, a novom reformom organizacija koja ih je okupljala bila bi degradirana na zadatke niske složenosti. Krajem 1965. pred gradske vlasti stiže prijedlog o osnivanju „Poduzeća za izgradnju Splita“ unutar kojeg bi se obuhvatile sve dotadašnje organizacije koje su sudjelovale u izgradnji.¹⁸⁴ Prijedlogu su se usprotivila sva građevinska poduzeća (osim „Lavčevića“) kojima je bilo u interesu u potpunosti preuzeti poslove projektiranja na sebe, što zbog veće zarade, tako i radi mogućnosti prilagođavanja projekata vlastitim metodama građenja.¹⁸⁵ Njihovo neslaganje ipak nije uvaženo; u prosincu 1965. osnovano je „Poduzeće za izgradnju Splita“ koje zadržava poslove organizacije izgradnje i preuzima obavezu održavanja većine zgrada izgrađenih nakon 1945.¹⁸⁶

5.3. Izgradnja prvih nebodera

Stambenu izgradnju u Splitu šezdesetih godina, osim uzastopno ponavljanih tipskih petokatnica, obilježava pojava još jedne novine – stambenih nebodera. U prethodno spomenutom razgovoru za *Slobodnu Dalmaciju* iz 1958., direktor „Urbanističkog biroa“ Budimir Pervan izjavljuje:

Stanovi u neboderima iznad 8-10 katova niti su pogodni za stanovanje niti ekonomični za izgradnju. Tamo, gdje bude potrebno postaviti neki urbanističko vertikalni akcent, izgradit će se neboderi i u Splitu, ali samo kao poslovni objekti. Za nekoliko takvih objekata već je određena lokacija.¹⁸⁷

Suprotno Pervanovoj izjavi, već sljedeće 1959. godine započinje izgradnja prvog splitskog nebodera prema projektu Vuke Bombardellija. Zgrada je bila pretežito stambenog karaktera, visine 14 katova, a investitor i izvođač bilo je građevinsko poduzeće „Pomgrad“. U gradu u kojemu je malo koji objekt bio viši od pet katova, bila je to radikalna inovacija. Posebno je bila problematična lokacija u neposrednoj blizini gradskog centra čime se narušila tradicionalna silueta starog grada sa zvonikom katedrale sv. Duje kao dominantnom vertikalom. Izrazito kritičan prema gradnji nebodera u blizini gradske jezgre bio je povjesničar umjetnosti i ravnatelj Muzeja grada Splita Duško Kečkemet. U svom članku iz 1961. naziva *Nboderi ili suvremeni kampanilizam u Slobodnoj Dalmaciji* piše:

¹⁸⁴ Isto, 188.

¹⁸⁵ Isto, 188.

¹⁸⁶ Isto, 188.

¹⁸⁷ „Vaš intervju sa arh. Budom Prvanom“, *Slobodna Dalmacija* 14. 6. 1958., 10.

Nemoguće je, i nepravilno bi bilo, sačuvati stari izgled grada jer je to grad koji se razvija i intenzivno živi. Razvitak grada s obje strane, tj. s istoka i zapada, pa i s visokim građevinama, predstavlja logičan razvitak tog jezgra. Razvitak grada prema neposrednoj sjevernoj strani, iza horizontale zgrada na obali, ne dopušta pak velike okomite objekte jer će oni automatski, bez obzira na svoju samostalnu vrijednost, poremetiti čitavu harmoniju gradske siluete s mora. Tko je u posljednje vrijeme došao u Split s mora, morao je uočiti koliko neboder u gradnji svojom masom i visinom ruši dosadašnju lijepu siluetu Splita. Sam zvonik katedrale, u tim novim omjerima, izgubio je urbanistički svaku vrijednost i dvostruko se smanjio.

Krajem iste godine održano je dvodnevno *Savjetovanje o izgradnji visokih solitera na području Splita* u kojem su sudjelovali arhitekti iz cijele države. Iznesena su brojna oprečna mišljenja o gradnji nebodera, ali nije donesen nijedan konkretan zaključak osim preporuka za nove lokacije na kojima se neće narušavati tradicionalna silueta.¹⁸⁸ Nitko nije mogao zaustaviti trend izgradnje nebodera koji je šezdesetih godina uzeo zamaha; u Splitu ih je do 1970. izgrađeno tridesetak. Kako primjećuje Matijević-Barčot, neboderi se grade unutar koncentričnih gradilišta i pojedinačnih urbanističkih zahvata, ali za gradnju istih nikada nije napravljena urbanistička studija.¹⁸⁹

Pokazni primjer je izgradnja nebodera na križanju Višeslavove i Držićeve ulice. Riječ je o parceli smještenoj u središtu međuratnog dijela Manuša na kojoj je prvotno bio plan izgraditi školu, a zatim Trgovačku akademiju.¹⁹⁰ Zbog rata do izgradnje nikada nije došlo, ali krajem pedesetih Vojna pošta Split raspisuje natječaj za izgradnju stambene zgrade na kojem pobjeđuje arhitekt Stanko Fabris s projektom 12 katova visokog nebodera s dvokatnim aneksom.¹⁹¹ Neboder prozvan kanarinac (zbog jarke žute boje) dovršen 1962., samo je jedan od primjera nepoštivanja zatečenog urbanog ambijenta; na zemljištu ranije predviđenom za javnu namjenu izgrađen je stambeni objekt koji svojom visinom i stilom odudara od skladnih međuratnih zgrada koje nisu premašivale pet katova.

Simptom je i još jednog problema izgradnje Splita u cjelokupnom promatranom razdoblju; samovolje JNA kao jednog od najvećih građevinskih investitora na području grada. Za pripadnike JNA građena su cijela naselja, zgrade unutar civilnih naselja ili pojedinačni

¹⁸⁸ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 208.

¹⁸⁹ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 199.

¹⁹⁰ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 100.

¹⁹¹ Isto, 101.

objekti poput Fabrisovog nebodera, a sve to u pravilu na najatraktivnijim lokacijama.¹⁹² Već početkom pedesetih godina na sjednici Narodnog odbora upućena je primjedba *kako neki pojedinci uživaju znatno veći komfor* što je bilo moguće zbog potpune autonomije JNA u financiranju i upravljanju stambenim fondom.¹⁹³ Kategorizacijom iz 1958. stvorene su četiri kategorije stanova ovisno o korištenim materijalima i opremljenosti pri čemu je većina civilnih stanova pripadala drugoj kategoriji prema materijalima i drugoj ili trećoj prema opremljenosti dok su vojni stanovi najčešće bili prve kategorije.¹⁹⁴ Neosporno je da su pripadnici JNA i njihove obitelji u pogledu stanovanja bili povlaštena društvena kasta tijekom cijelog razdoblja postojanja Druge Jugoslavije.

5.4. Naselja koncentrične izgradnje

Nakon uspješnog izvođenja projekata URBS-1, URBS-2 i URBS-4 na koncentričnom gradilištu u Osječkoj ulici, ovakva izgradnja postaje šablona za sve projekte do kraja šezdesetih godina. Izgradnja se seli na neizgrađena područja na kojima se planiraju kompaktna naselja okružena prometnicama većeg kapaciteta. Kao mjerilo veličine naselja uzima se kapacitet jedne osnovne škole, a unutar naselja planirana je još izgradnja vrtića i samoposluga dok je za sve ostale sadržaje bilo potrebno ići u gradski centar.¹⁹⁵ Ova odluka pokazat će se kao jedna od većih zamjerki koncentrične izgradnje, ne samo u Splitu nego na sličnim projektima diljem države. U trenutku kada je ovakav način građenja bio aktualan, prioritizirala se izgradnja što većeg broja stanova dok je gradski centar, napuštanjem velikog broja neadekvatnih stambenih prostora, trebao biti mjesto za sve ostale potrebe, bilo kulturne, društvene, zabavne itd. Izvođenje radova i građenje novih naselja uglavnom je prepušteno pojedinačnim poduzećima kako bi se maksimizirala učinkovitost.¹⁹⁶ Kako je izgradnja u ovom razdoblju bila obimna, zasebno će se prikazati tijekom nastanka svakog pojedinačnog naselja.

Smještene zapadno od gradske luke na južnim padinama Marjana, Meje su u prošlosti bile poljoprivredna zona i jedna od omiljenih gradskih prirodnih oaza sa šumama i brojnim zaštićenim uvalama.¹⁹⁷ Na Mejama je još 1914. izgrađen luksuzni pansion Schiller koji kasnije

¹⁹² Isto, 100.

¹⁹³ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 82-83.

¹⁹⁴ Isto, 180.

¹⁹⁵ Isto, 200.

¹⁹⁶ Hrvoje MARINOVIĆ – Ivan MLINAR – Ana TOMŠIĆ, „Split 2 Housing Developments Planned from 1957 to 1968“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 29 No. 1(61), (2021.), 76.

¹⁹⁷ Naziv dolazi od riječi međa tj. granica. Meja je suhozidom ozidana stepenasta poljoprivredna površina. Na istoku grada postojao je predio, sada gradska četvrt, sličnog naziva, Mejaši.

posjećuje kraljevska obitelj Karađorđević, a nakon Drugog svjetskog rata mijenja ime u Vila Dalmacija i postaje jedna od Titovih ljetnih rezidencija. U međuratnom razdoblju, na istočnom rubu Meja, počinje građenje prvih kuća i stambenih zgrada, ali ubrzo počinju rasprave o tome trebaju li Meje ostati zelena zona ili građevno područje.¹⁹⁸ Slične rasprave nastavile su se i nakon rata stoga je 1959. raspisan natječaj za regulaciju Meja pošto se radilo o jednom o najatraktivnijih gradskih predjela. Nijedan od pristiglih radova nije zadovoljio žiri zbog prezastupljenosti stambene izgradnje, a plan je tek nakon brojnih revizija usvojen 1964.¹⁹⁹ Zanimljiv je podatak da je tijekom izrade projekta vršen pritisak da se omogući izgradnja vila za pojedine rukovodioce, što je i učinjeno, a postojao je i prijedlog da se cijeli prostor Meja namijeni izgradnji obiteljskih kuća za rukovodioce i ugledne građane.²⁰⁰ Dio splitske političke vrhuške očito razmišljao je na tragu one Orwellove: „Svi su jednaki, ali neki su ipak jednakiji od drugih“. Na kraju je pronađeno kompromisno rješenje prema kojemu je bilo potrebno uklopiti tipske stambene zgrade u postojeće tkivo obiteljskih kuća.²⁰¹ Izgrađene su četiri zgrade na Putu Meja prema projektu Ive Radića i desetak tipskih zgrada prema projektu Vuke Bombardellija zapadno od novoizgrađene osnovne škole.²⁰²

Za prostor sjeverno od Pomgradovog nebodera, Berislav Kalogjera 1961. izrađuje urbanistički plan naselja Skalice – Glavičine.²⁰³ Prije početka gradnje, ruše se stambene kolonije izgrađene netom nakon rata na predjelu Table na zapadnom rubu obuhvata. Grade se tipske zgrade prema iskušanim Perkovićevim i Vojnovićevim URBS projektima, a naseljem dominira šest nebodera, istovjetnih projektu Ive Fabrisa na Manušu.²⁰⁴ Za razliku od manuškog *kanarinca*, ovi neboderi su obojani u sivo-modru kombinaciju, a također su izgrađeni za potrebe JNA. Planirana je izgradnja 1300 stanova za 5900 stanovnika, a radove je u najvećoj mjeri izvodila „Tehnogradnja“ od 1962. do 1964.²⁰⁵ Sjeverni i istočni dio ove četvrti naknadno će se popunjavati novim zgradama u osamdesetim godinama.

Zapadno od naselja Skalice – Glavičine, prostire se predio Spinut ili Špinut. Taj prostor je do Drugog svjetskog rata bio gradska periferija, najvećim dijelom pod poljoprivrednim

¹⁹⁸ Ambroz TUDOR, „Povijesni razvoj prostora gradskog predjela Meje u Splitu i postojeći prostorni konflikti na njegovu području“, u: *Zbornik III. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, ur. Andrej ŽMEGAČ (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2013.), 54.

¹⁹⁹ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 112.

²⁰⁰ Isto, 111.

²⁰¹ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 203.

²⁰² Isto, 203.

²⁰³ MARINOVIĆ, „Split II“, 80.

²⁰⁴ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 202.

²⁰⁵ MARINOVIĆ, „Split II“, 81.

površinama. Južno od Tesline ulice, u međuratnom razdoblju izgrađeno je nekoliko stambenih blokova, a od ranije se, uz Zrinsko-Frankopansku ulicu, nalazilo Nadbiskupsko sjemenište, strukovna škola, Arheološki muzej i gimnazija. Zapadno od izgrađenog područja do istoimene uvale Spinut, nalazilo se tek nekoliko kuća razbacanih među poljima i osamljeni srednjovjekovni franjevački samostan sv. Ante na Poljudu. Poput Meja, bilo je to pitoreskno područje na koje su Splićani odlazili na kupanje ili u šetnju, ali širenjem grada postaje jedno od najpoželjnijih područja za izgradnju. Natječaj za regulaciju Špinuta – Poljuda raspisan je krajem 1962. s uputom o projektiranju tri zone: priobalne zone sportsko-rekreacijske namjene, stambeno-školske zone i fakultetske zone.²⁰⁶ Pobjednički rad „Urbanističkog zavoda kotara Split“ fakultetsku zonu smješta u blizini postojećih obrazovnih institucija, zapadno od nje stambenu zonu i u samoj uvali sportsko-rekreacijsku zonu s budućim gradskim stadionom.²⁰⁷ Dok je izrada urbanističkog projekta još bila u tijeku, u proces se 1963. mimo procedure uključuje Vojna pošta Split sa zahtjevom za početak stambene izgradnje.²⁰⁸ Blizina vojne luke Lora, sjedišta Jugoslavenske ratne mornarice, činilo je Spinut jednim od najpoželjnijih gradskih predjela za izgradnju vojnih stanova. Vojna pošta 1964. raspisuje natječaj za arhitektonsko oblikovanje na kojem pobjeđuje „Tehnogradnja“ s projektima „Urbanističkog biroa“ i „Melioracija“ s projektima arhitekta Ive Vitića.²⁰⁹ Tri 15-erokatna nebodera izgrađena su uz ulicu Sedam Kaštela prema projektu Ive Radića iz „Urbanističkog biroa“, dva 15-erokatna nebodera u Jobovoj ulici prema projektu Ive Vitića i šest petokatnica prema projektima Ante Šatare, Lovre Perkovića i Nikole Grabića iz „Urbanističkog biroa“.²¹⁰ Zgrade su završene do 1968., ali do potpune realizacije urbanističkog projekta nikada nije došlo. Višegodišnji spor o lokaciji novog Hajdukovog stadiona stopirao je izgradnju priobalne sportsko-rekreacijske zone, a odustaje se i od izgradnje fakultetskog kompleksa.²¹¹ Na južnom dijelu nikad sagrađene fakultetske zone, sedamdesetih godina arhitekt Frano Gotovac će po direktnoj narudžbi projektirati tri 17-erokatna nebodera i dva, preko 150 metara široka, 11-erokatna nebodera koje će postati poznati pod nazivom Kineski zid, a na sjevernoj strani će kasnije biti izgrađen gradski stadion i bazenski kompleks.²¹²

²⁰⁶ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 140.

²⁰⁷ Vesna PERKOVIĆ JOVIĆ, „Stambene zgrade arhitekta Frane Gotovca na Spinutu u Splitu“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 18 No. 1(39), (2010.), 156.

²⁰⁸ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 156.

²⁰⁹ Isto, 158.

²¹⁰ Isto, 158-161.

²¹¹ Isto, 146-147.

²¹² PERKOVIĆ JOVIĆ, „Stambene zgrade na Spinutu“, 156.

Promatrajući lokacije građenja u šezdesetim godinama, vidljivo je da ostvarena izgradnja smještena polukružno oko dotadašnjeg gradskog tkiva. Od zapada na Mejama, gdje izgradnja nije bila masovna zbog elitnog karaktera naselja, do sjevera u prostoru obuhvaćenom projektima Špinut – Poljud i Skalice – Glavičine, gdje se u najvećoj mjeri gradilo za potrebe JNA, do istoka, unutar prostora omeđenog Ulicom Slobode, Velebitskom ulicom, Ulicom Bruna Bušića i Poljičkom cestom, gdje je količinski izgrađeno najviše stambenih zgrada.

Na istoku se stilski i namjenski najviše ističe naselje Sv. Mande – Škrape, u svakodnevnom govoru poznatije kao Blatine – Škrape. Bilo je to jedino naselje, uz Meje i Špinut – Poljud, za koji je proveden natječaj za urbanističko oblikovanje naselja.²¹³ Natječaj za regulaciju raspisan je 1961., a tražilo se urbanističko rješenje za sjeverni dio obuhvata u kojem su planirani objekti individualnog stanovanja i južni dio namijenjen kolektivnom stanovanju s pripadajućim javnim sadržajima.²¹⁴ Prva nagrada podijeljena je između „Lavčevića“ i „Urbanističkog zavoda kotara Split“, uz prijedlog o kombiniranju elemenata obaju rješenja.²¹⁵ Natječaj se naknadno pokazao kao farsa: prije provođenja natječaja, teren je bio obećan „Lavčeviću“, stoga im je kao kompenzacija dodijeljeno mjesto u žiriju čime je došlo do očiglednog sukoba interesa.²¹⁶ Izvedba projekta je odgođena punih šest godina, a na kraju je izgradnja započela 1968. prema „Lavčevićevom“ projektu koji je doživio znatne preinake.²¹⁷ Zbog blizine novosagrađene Vojne bolnice, na parcelama namijenjenim javnim sadržajima izgrađeno je tijekom sedamdesetih i osamdesetih još nekoliko stambenih zgrada čime je naselje postalo preizgrađeno.²¹⁸ Bio je to još jedan primjer samovolje JNA u namjeri da osigura više stambenog prostora za svoje pripadnike, pa i po cijenu narušavanja vizure naselja. Sjeverni dio naselja izgrađen je neplanski, a karakterizira ga preizgrađenost i nedostatak komunalne infrastrukture.

Pokazni primjeri maksimalno tipiziranih naselja izgrađenih na potpuno neurbaniziranom terenu jesu Bol – Plokite, Lokve – Gripe i Sućidar.²¹⁹ Naselje Bol – Plokite izgrađeno je u

²¹³ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 115.

²¹⁴ MARINOVIĆ, „Split II“, 79-80.

²¹⁵ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 119.

²¹⁶ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 209.-210.

²¹⁷ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 123.

²¹⁸ Isto, 124.

²¹⁹ Nazivi naselja iz vremena njihove izgradnje često se ne poklapaju s danas ustaljenim nazivima, a dodajmo tome i pojedine današnje gradske kotareve čije granice i nazivi ne odgovaraju povijesnim nazivima predjela. Naselje Bol – Plokite danas se smatra mlađim dijelom Bola (predjela sa starijom izgradnjom), naselje Sućidar danas se naziva Plokite, a kasnije izgrađeno naselje Vrh Sućidra danas se naziva Sućidar. Koliko nazivi i granice predjela mogu biti zbunjujući, vidljivo je na nekoliko primjera. Osnovna škola Manuš danas se nalazi u gradskom

direktnoj pogodbi s poduzećem „Lavčević“ koje gradi prema vlastitim projektima koje su izradili arhitekti Ivo Kurtović i Luka Kovačević.²²⁰ U prvoj fazi od 1964. do 1965., izgrađeno je naselje 26. listopada ili Bol I, omeđeno četvertračnim cestama (Ulica Slobode, Velebitska ulica, Dubrovačka ulica i Mažuranićevo šetalište) od kojih su sve osim Ulice Slobode trasirane i izgrađene zajedno s naseljem.²²¹ Izgrađeno je 18 stambenih zgrada sa 784 stana za tri tisuće novih stanovnika s opskrbnim centrom.²²² U drugoj fazi 1969. izgrađeno je naselje Bol II između Mažuranićevog šetališta i Vukovarske ulice s podjednakim brojem zgrada.²²³ Bio je ovo prvi kompletni mikrorajon u Splitu na kojem je „Lavčević“ uspješno prenio svoja iskustva stečena izgradnjom na gradilištu u Osječkoj ulici; rok izgradnje tipskih petokatnica smanjen je na 10 do 12 mjeseci, a postignuta je rekordno niska cijena izgradnje po stanu.²²⁴

kotaru Bol, kao i ulica Put Plokite, a tržnica koja se u narodu naziva pazarić na Sućidru nalazi se pokraj osnovne škole Plokite u gradskom kotaru Plokite.

²²⁰ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 207.

²²¹ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 212.

²²² MARINović, „Split II“, 83.

²²³ Isto, 83.

²²⁴ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 212.



Slika 2. Primjer tipizirane stanogradnje iz šezdesetih godina prošloga stoljeća.

Naselje Gripe – Lokve počinje se graditi 1965. prema urbanističkom projektu Milorada Druževića iz „Urbanističkog biroa“.²²⁵ Umnogome je riječ o nastavku prakse iz naselja Bol – Plokite: prostor omeđen četvertračnim cestama (Dubrovačka ulica, Vukovarska ulica, Ulica Bruna Bušića i Ulica matice hrvatske) povjerava se u najvećoj mjeri „Tehnogradnji“ koja gradi prema vlastitim projektima arhitekata Frane Buškariola i Dinka Kovačića.²²⁶ Izgrađeno je 1660 stanova za preko šest tisuća stanovnika s novom osnovnom školom.²²⁷ Ovo naselje je specifično zbog izgradnje nekolicine zgrada korištenjem prefabriciranih montažnih građevinskih elemenata koji su trebali biti budućnost masovne stambene izgradnje. Iako je „Tehnogradnja“ na ovaj način donekle ubrzala izgradnju, proizvodnja montažnih elemenata

²²⁵ PIPLOVIĆ, „Arhitekt Milorad Družević“, 276.

²²⁶ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 206.

²²⁷ MARINOVIĆ, „Split II“, 83.

otežavala je organizaciju gradilišta i nije dovela do značajnog smanjenja troškova zbog čega se ubrzo odustalo od takvog načina građenja.²²⁸

Zadnje u nizu koncentričnih naselja izgrađenih u ovom razdoblju, a ujedno površinom najveće, je naselje Sućidar tj. današnje Plokite. U trenutku pripreme za početak radova, sve su glasnije kritike koncentričnih naselja zbog njihove uniformnosti i uzastopnog multipliciranja istih ili sličnih tipova stambenih zgrada.²²⁹ Urbanistima i arhitektima je postalo jasno da je potrebno učiniti stilski odmak, što će se i dogoditi s projektom „Split 3“, ali prije toga se naselje Sućidar pokušalo diferencirati od ostalih raspisivanjem natječaja za deset vrsta tipskih zgrada 1965.²³⁰ Bio je to natječaj na tragu onoga iz 1957. koji je rezultirao projektima URBS-1, URBS-4, URBS-5 i E-57, a trebao je donijeti toliko potrebnu svježinu u monotona tipska naselja. Bio je ovo najveći splitski natječaj u promatranom razdoblju; pristiglo je 127 radova i 196 različitih projekata iz cijele Jugoslavije.²³¹ Nijedan od odabranih projekata nije izveden; korištena su dva doradna i dva potpuno nova projekta „Lavčevićevih“ arhitekata Luke Kovačevića, Čedomila Rendića i Josipa Vojnovića, a urbanistički projekt izradio je Berislav Kalogjera iz „Urbanističkog biroa“.²³² Izgradnja je bila povjerena „Lavčeviću“ u direktnoj pogodbi na temelju njihovog prijašnjeg iskustva u naselju Bol – Plokite koje se upravo završavalo.²³³ Izgradnja 2011 stanova za skoro osam tisuća stanovnika započela je 1966., a izgrađena je i osnovna škola, nekoliko vrtića, dječja igrališta, tržnica i dom umirovljenika.²³⁴ Natječaj nije postigao željene rezultate pošto je novosagrađeno naselje bilo samo još jedna varijacija na temu naselja Bol – Plokite i Lokve – Gripe.²³⁵ Kao i u slučaju naselja Sv. Mande – Škrape, i ovdje se previše pogodovalo „Lavčeviću“ koji nije pristao na raspisivanje natječaja za urbanističko rješenje, a zatim je, umjesto deset različitih tipova zgrada odabranih na natječaju, gradio tek četiri tipa i to prema projektima svojih projekatana.²³⁶

Koncentrična naselja građena u šezdesetim godinama, odraz su vremena kada je stambena kriza u Splitu bila na svom vrhuncu. Pedesetih godina izgradnja se svodila na popunjavanje rupa u gradskom tkivu, ali na taj način nije bilo moguće nadomjestiti manjak

²²⁸ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 197.

²²⁹ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 163-164.

²³⁰ Isto, 163-164.

²³¹ Isto, 168.

²³² Isto, 169-170.

²³³ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 210.

²³⁴ MARINOVIĆ, „Split II“, 85.

²³⁵ Više o naselju vidi u: TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 163-176.

²³⁶ MATIJEVIĆ BARČOT, *Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje*, 210-213.

stambenog prostora. Kao odgovor se do početka šezdesetih iskristalizirala ideja o serijskoj gradnji tipskih stambenih zgrada prema modelu koji je za najmanje novca trebao osigurati najviše kvadrata. Gledajući kvantitativno, postignut je znatan napredak. Krajem pedesetih godina gradilo se tek oko 500 stanova godišnje, a u manje od deset godina ta brojka se utrostručila. Od 1945. do 1960. izgrađeno je oko 4000 stanova, a od 1961. do 1969. oko 11 000 stanova.²³⁷ Gledajući pak kvalitativno, novonastala naselja imala su brojnih nedostataka. U želji za što većom izgradnjom stanova, zanemarena je izgradnja ostalih sadržaja koja čine grad, osim škola i manjih samoposluga. U novim naseljima nije izgrađena nijedna kulturna ustanova, kino, restoran, objekt sportske namjene ili neki drugi sadržaj koji bi nova naselja učinio vibrantnim dijelom gradskog tkiva. Bila su to monofunkcionalna naselja koja su zadovoljavala isključivo potrebu za stanovanjem i osnovnim obrazovanjem. Mnogi stanari su s time bili i više nego zadovoljni, ali izgradnja grada je puno više od izgradnje stambenog prostora. Urbanisti postaju svjesni da je sadržaje potrebno graditi i na drugim mjestima izvan gradskog centra ako žele stvoriti funkcionalan grad koji je trebao postati središte metro zone od nekoliko stotina tisuća stanovnika. Razdoblje urbanog razvoja od 1945. do 1968. u literaturi će postati poznato pod nazivom „Split 2“, a nedostatke i greške će se pokušati ispraviti projektom „Split 3“ koji predstavlja radikalno odbacivanje dotadašnjeg načina planiranja i izgradnje. Probleme urbanizma karakterističnog za razdoblje „Splita 2“, istaknuo je Darovan Tušek:

Imperativ „velikih brojeva“ u splitskoj stambenoj izgradnji, nametnuo je projektantima, kao i svim ostalim sudionicima u procesu stanogradnje, vrlo oštra pravila igre, u kojima se oni nisu najbolje snašli. (...) U sveopćem euforičnom oduševljenju tempom stambene izgradnje, (...) disonantno su odjeknuli tek obazrivi javni istupi Frane Gotovca, Duška Kečkemeta ili Nevena Šegvića. No, tada je već bilo kasno; predugo je građevinsko zemljište bilo opće društveno dobro praktički bez ikakve cijene, val imigracije u gradove nezaustavljiv, a društvena izgradnja stanova gotovo „socijalna“ kategorija. Rezultat svega toga su stambena naselja iz šezdesetih i sedamdesetih godina koja često ne služe ne čast (...) i to ne zbog kvalitete arhitektonskog projekta, nego zbog spremnosti da se jedna te ista urbana matrica (...) bez ikakvih ograda multiplicira u neograničenom broju primjeraka.²³⁸

²³⁷ Josip VOJNOVIĆ, „Izgradnja novoga Splita“, u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav ČURIN (Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002.), 128.

²³⁸ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 87.



Slika 3. Karta Splita 1968.

5.5. Nestambena izgradnja

Iako su nova stambena naselja oskudijevala sadržajima, u drugim gradskim predjelima je po tom pitanju postignut napredak. U prvoj polovici šezdesetih prema projektima Lovre Perkovića grade se dva nebodera na obodu gradskog centra: hotel „Marjan“ na Zapadnoj obali i poslovna zgrada poduzeća „Koteks“ u Zvonimirovoj ulici.²³⁹ Kao i u slučaju Pomgradovog nebodera, raspravljalo se o opravdanosti izgradnje visokih struktura u blizini gradskog centra. Izgrađene i nadograđene su brojne osnovne i srednje škole: od osnovnih one na Mejama, Gripama, Lučcu, Bolu i Brdima, a od srednjih Šumarska na Marjanu, Ekonomska na Bolu, Građevinska na Spinutu i Zdravstvena na Firulama.²⁴⁰ Iako je nekoliko puta povećan kapacitet školskih ustanova, stanovništvo je raslo još većim tempom zbog čega je većina škola radila u tri ili četiri smjene. Grade se novi paviljoni bolnice na Firulama, a izgrađena je i Vojna bolnica na Križinama.²⁴¹ Na širem prostoru Sjeverne luke, u Kopilici, Dujmovači i Vranjicu, grade se brojni industrijski pogoni i skladišni objekti (Dalmastroj, Bobis, Mils, Prerada, Autokaroserija, Dalma, Drvni kombinat i dr.).²⁴² Dolazi do jasne diferencijacije gradskih zona: na sjevernom

²³⁹ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 208.

²⁴⁰ Isto, 209-213.

²⁴¹ Isto, 213.

²⁴² Isto, 210.

dijelu poluotoka, uz iznimku Brda, nalaze se isključivo industrijska postrojenja, a središnji i južni dio razvija se kao zona stanovanja i tercijarnih djelatnosti. U uvali Lora na prostoru većem od 40 hektara smjestila se vojna luka, a desetak hektara zauzimala je vojarna na Visokoj.

Usporedno s novim naseljima, izgrađeni su deseci kilometara potpuno novih cesta čime se značajno poboljšava prometna infrastruktura, ali jedna od nepoželjnih posljedica postaje prevelika automobilizacija. Taj problem je pogotovo izražen u staroj gradskoj jezgri gdje se u dojučerašnje pješačke ulice sve više naguravaju automobili. Umjesto izbacivanja automobilskog prometa iz centra i jačeg ulaganja u javni prijevoz, gradske vlasti rade korak unazad i dopuštaju prometovanje po Rivi i Marmontovoj ulici. Duško Kečkemet 1967. u članku za *Telegram* piše:

Trgovi, šetališta, obale, mjesta koja su do nedavno bila namijenjena nesmetanoj šetnji pješaka, njegovu odmoru, njegovoj rekreaciji, danas su zakrčena parkiranim automobilima ili ugrožena nemirnim prometom. Mi smo još u u prvoj dječjačkoj fazi automobilizacije, i automatski je još poistovjećujemo s napretkom, čak i s kulturom. (...) Potrebno je planirati ulice, šetališta, trgove, parkove u kojima će pješak biti gospodar, u kojima neće osjećati stalnu opasnost pred sobom i iza sebe, stalnu buku, smrad benzina, u kojima će moći pustiti dijete da bezbrižno trči.²⁴³

S rastom životnog standarda, dolazi do pojave potrošačkog društva. Istočno od zgrade HNK, 1962. otvara se prva splitska robna kuća „Prima“ u sklopu koje je otvoren i kino „Central“, a u Marmontovoj ulici otvara se robna kuća „Maja“.²⁴⁴ Povećavaju se i smještajni kapaciteti; nekoliko godina od izgradnje, nadograđuje se hotel „Marjan“, a grade se hoteli „Split“ na Trsteniku i „Zagreb“ na Duilovu.²⁴⁵ Unatoč tome, Split će do raspada države ostati na periferiji turističkih zbivanja. Razvoj industrije donio je sa sobom probleme u vidu zagađenja mora i prirode stoga će turisti uglavnom odlaziti u manja mjesta na obali ili otocima.

²⁴³ Duško KEČKEMET, *Borba za grad* (Split: Društvo arhitekata Split i Marjan tisak, 2002.), 110.

²⁴⁴ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 214.

²⁴⁵ Isto, 210.

6. Razdoblje od 1970. do 1979.

Sedamdesete godine u najvećoj su mjeri obilježene izvođenjem opsežnog projekta nazvanog „Split 3“. Koliko je taj projekt bio ambiciozan vidljivo je iz samog njegovog naziva. Sve što je izgrađeno u Splitu do Drugog svjetskog rata obuhvaćeno je nazivom „Split 1“, a od 1945. do kraja šezdesetih godina „Split 2“. Novo desetljeće ujedno je trebalo biti početak potpuno nove faze razvoja u kojoj se Split, prema projekciji razvitka iz 1970., trebao preobraziti u grad od 360 000 stanovnika.²⁴⁶ Od 1961., kada je Split imao 77 822 stanovnika, do 1971. kada je ta brojka narasla na 123 027 stanovnika, godišnja stopa rasta iznosila je 4.5 %.²⁴⁷ Ekstrapolacijom te brojke, nije bilo nezamislivo da grad sa širom okolicom u jednom trenutku dosegne brojku od 360 000 stanovnika, ali već tada postojale su jasne naznake da će se takvo što teško dogoditi. Jedan od pokazatelja bile su značajno manje godišnje stope rasta stanovništva Dalmacije i Hrvatske u gore spomenutom međupopisnom razdoblju; u Dalmaciji je ta stopa iznosila 0.92 %, a u Hrvatskoj 0.62 %.²⁴⁸ Splitski demografski uzlet imao je svoje naličje u vidu demografskog odumiranja većeg dijela otoka i zaleđa čije je mlado stanovništvo u valovima doseljavalo u Split, a taj populacijski bazen će se do osamdesetih godina uglavnom iscrpiti. Unatoč naznakama usporavanja rasta, početkom sedamdesetih doseljavanje u grad je bilo na vrhuncu. Od 1961. do 1970. u Split je doselilo 29 953 osobe, a od 1971. do 1980. 27 142 osobe za koje se država obvezala osigurati primjeren stambeni prostor.²⁴⁹ Perspektivnim desetogodišnjim planom iz 1966. namjeravalo se izgraditi 20 000 stanova tj. 2000 stanova godišnje, osjetno više od razdoblja 1961.-1965. kada se gradilo oko 1500 stanova godišnje.²⁵⁰ Jedan od ciljeva plana bilo je rješavanje stambenog pitanja svih stanovnika Splita, a prema projekcijama to se trebalo dogoditi već 1973.²⁵¹

6.1. Split 3

Projekt „Split 3“ nije isključivo imao za cilj zadovoljiti potražnju za stambenim prostorom. Glavna zamjerka dotadašnje izgradnje bila je nedostatak sadržaja pri čemu su nova naselja okarakterizirana kao spavaonice. Još jedan nedostatak tzv. slobodne izgradnje u zelenilu bilo je svođenje ulica na ulogu koridora za automobile što je bilo u neskladu s tipičnim

²⁴⁶ KEČKEMET, *Borba za grad*, 155.

²⁴⁷ KLEMPIĆ, *Razvoj stambenih naselja Splita*, 30.

²⁴⁸ Isto, 31.

²⁴⁹ Isto, 55.

²⁵⁰ VOJNOVIĆ, „Izgradnja novoga Splita“, 128.

²⁵¹ Isto, 129.

dalmatinskim ambijentom uskih ulica na kojima se odvija život grada. Duško Kečkemet 1971. piše:

U tim su projektima bili uračunati i mnogi tehnički standardi, mnoge propisane norme; bili su uzeti u obzir i neki ljudski elementi, poput visine i težine čovjeka, njegova zapremanja prostora u ležećem stavu i sl., ali na njegove psihičke, etičke i estetske norme nije se nitko ni pokušao obazirati. Rezultat je: desperatna monotonija, sivilo i osamljenost u većini naših novih naselja, pa i onih s nadprosječnim standardom. Koji projektant može objasniti onu tugu, onu ispraznost što obuzima čovjeka u lutanju tim novim stambenim četvrtima...²⁵²

Na sličnom tragu bio je i arhitekt Josip Vojnović, jedan od glavnih projekatana iz razdoblja koncentrične izgradnje i budući voditelj cijelog projekta „Split 3“:

Ako analiziramo naša nova izgrađena naselja, s aspekta urbanističkog rješenja, moramo doći do konstatacije kako su nam stambena naselja tmurna, jednoobrazna i bez ljudske topline starih urbanističkih ansambla.²⁵³

Prije raspisivanja samog natječaja, u dokumentu naziva *Smjernice za izgradnju Splita III* u travnja 1968., određena su temeljna načela projekta uključujući prostorni obuhvat i planirane sadržaje.²⁵⁴ Prema hodogramu, urbanistički natječaj trebao je biti završen do sredine 1969. nakon čega bi se na osnovu prvonagrađenog rada razradio detaljan urbanistički plan, a zatim bi se raspisao arhitektonski natječaj za pojedine zgrade.²⁵⁵ Izgradnja je trebala započeti 1970., a do 1975. cijeli projekt je trebao biti završen. Bio je to poprilično kratak rok s obzirom na razmjere projekta. *Slobodna Dalmacija* u kolovozu 1968. najavljuje izgradnju novog grada veličine predratnog Splita za 30 000 stanovnika na prostoru omeđenom naseljima Gripe – Lokve i Sv. Mande – Škrape na zapadu, Vukovarskom ulicom na sjeveru, gradskim grobljem Lovrinac na istoku i rekreativno-turističkim pojasom od Trstenika do Duilova na jugu.²⁵⁶ Riječ je o prostoru veličine preko 300 hektara koji se uzdiže od zapada prema istoku s blagim padom prema obali, čime je osigurana adekvatna insolacija cijelog područja. Na području obuhvata postojali su tek rijetki objekti, uz iznimku dijela Visoke gdje se već formiralo naselje neplanski sagrađenih kuća.

²⁵² KEČKEMET, *Borba za grad*, 165.

²⁵³ Isto, 178.

²⁵⁴ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 182.

²⁵⁵ J. ŠP., „Novi grad“, *Slobodna Dalmacija*, 30. 8. 1968., 3

²⁵⁶ Isto

U prethodnom razdoblju izgradnje, natječaji za urbanističko uređenje bili su više iznimka nego pravilo. U želji za optimizacijom i racionalizacijom izgradnje, građevinskim poduzećima su dodjeljivane tzv. kasete unutar kojih se gradilo prema urbanističkom projektu napravljenim isključivo za to područje. Nije postojao generalni urbanistički plan stoga nije postojala kohezija između susjednih naselja. U slučaju sveobuhvatnog projekta poput „Splita 3“, takav pristup nije bio ni moguć niti poželjan.

U studenom 1968. „Društvo arhitekata Split“ u ime „Poduzeća za izgradnju Splita“ raspisuje natječaj za urbanističko rješenje istočnog dijela Splita.²⁵⁷ U žiriju je bilo 11 stručnjaka iz cijele države, uključujući splitske arhitekta Franu Gotovca i Josipa Vojnovića te inženjera građevine i predsjednika Skupštine općine Split Jakšu Miličića.²⁵⁸ Tušek navodi da je bila planirana izgradnja 9100 stanova za 37 600 stanovnika u pet mjesnih zajednica od kojih je svaka trebala imati osnovnu školu i sadržaje potrebne jednoj četvrti.²⁵⁹ Iako su ove brojke impresivne same po sebi, velika količina stanova bila je tek dio onoga što se planiralo izgraditi. Glavna odrednica „Splita 3“ bila je planirana izgradnja sadržaja više razine kojih je nedostajalo u četvrtima izgrađenim u prethodnom razdoblju. Split budućnosti planiran je kao grad s dva gradska centra, onim povijesnim iz kojeg se razvio grad i onim novim 3 km istočnije koji je trebao zadovoljiti potrebe stanovnika novih gradskih predjela. Programom se planirala izgradnja: knjižnice, galerije, gimnazije, strukovne škole, hotela, zgrade Općinske skupštine, banke, suda, ambasada, kazališta, koncertne dvorane, kina, muzeja, gradskog arhiva, omladinskog doma, fakultetskog kampusa sa zgradama četiriju fakulteta i studentskim centrom te brojnih drugih sadržaja pa čak crkve i samostana.²⁶⁰ Nije ovo bio plan izgradnje još jednog naselja; bio je to plan izgradnje potpuno novog grada.

Na natječaj koji je trajao do ožujka 1969. pristiglo je 18 radova iz cijele države, a žiri je kao nedvojbena pobjednika proglasio projekt grupe iz „Urbanističkog instituta Slovenije“ koju su činili Vladimir Mušič, Marjan Bežan i Nives Starc.²⁶¹ Na temelju nagrađenog rada, slovenski urbanisti i splitski projektanti okupljeni su u „Projektnu grupu Split 3“ koja je bila zadužena za izradu detaljnog urbanističkog projekta.²⁶² U želji da ostvare simboličku

²⁵⁷ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 182.

²⁵⁸ Isto, 183.

²⁵⁹ Isto, 183.

²⁶⁰ Isto, 184.

²⁶¹ Isto, 185.

²⁶² Vesna PERKOVIĆ JOVIĆ – Frane DUMANDŽIĆ, „Stambene zgrade arhitekta Frane Gotovca u Splitu 3“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 19 No. 1(41), (2011.), 231.

povezanost starog grada i novog grada u nastajanju, slovenski autori na prostoru „Splita 3“ planiraju dvije pješačke osi u smjeru pružanja *carda* Dioklecijanove palače (sjeveroistok – jugozapad). Zapadna os zamišljena je kao središte rajonskog²⁶³ centra, a duž istočne osi trebao se izgraditi novi gradski centar.²⁶⁴ Obe osi u dužini od jednog kilometra trebale su se spuštati do obale, a između njih planirane su ulice u smjeru pružanja istok – zapad koje su trebale pratiti zatečenu topografiju. Stambene zgrade prate isti smjer pružanja, a grupirane su u dva reda; više sjeverne i niže južne zgrade između kojih su položene pješačke ulice. Velika važnost pridana je uklanjanju automobila iz naselja, kako smještajem parkinga u podzemne garaže tako i izmicanjem prometa na rubove naselja. Pješačke ulice i trgovi između stambenih zgrada zamišljeni su kao moderna interpretacija mediteranskog načina života koji se počeo gubiti u naseljima koncentrične izgradnje.

„Poduzeće za izgradnju Splita“ rukovalo je projektom na čelu s arhitektom Josipom Vojnovićem, a za realizaciju je bila zadužena „Udružena građevinska operativa Splita“ (UGOS) koja je nastala udruživanjem „Lavčevića“, „Konstruktora“ i „Tehnogradnje“ kao tri najjača splitska građevinska poduzeća i nekolicine drugih poduzeća i ustanova koje su sudjelovala u financiranju i izvođenju projekta.²⁶⁵ U razgovoru za *Slobodnu Dalmaciju* u veljači 1970., Josip Vojnović iznio je konačni plan izgradnje „Splita 3“. U razdoblju od 1970. do 1977. bila je planirana izgradnja 12 000 stanova u sedam mjesnih zajednica za 51 000 stanovnika, 5000 turističkih ležajeva i pripadajućih sadržaja u rajonskom i sekundarnom gradskom centru.²⁶⁶ U odnosu na ranije najave, projekt je povećan za dvije mjesne zajednice i 3000 stanova u kojima se trebalo smjestiti dodatnih 15 000 stanovnika. Nakon izrade detaljnog urbanističkog projekta, do kraja 1969. bilo je potrebno provesti natječaje za arhitektonska rješenja prvih dviju stambenih zona S-2 Smrdečac i S-3 Trstenik/Križine. Iako se planiralo raspisati opći državni natječaj, na kraju se projektiranje odvijalo u relativno zatvorenom krugu „Projektne grupe Split 3“ i to na način da nisu bili birani gotovi projekti već projektanti pojedinih ulica koji su onda razvijali vlastita rješenja.²⁶⁷

Početak izgradnje bio je predviđen 1. srpnja 1970. ali je zbog kašnjenja pripremnih radova odgođen na obljetnicu oslobođenja Splita 26. listopada iste godine, kada je postavljen

²⁶³ Rajon je bila administrativna jedinica sastavljena od nekoliko mjesnih zajednica tj. gradskih četvrti.

²⁶⁴ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 188.

²⁶⁵ Isto, 196.

²⁶⁶ Vojko MIRKOVIĆ, „Split 3“, *Slobodna Dalmacija*, 14. 2. 1970., 3.

²⁶⁷ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 212.

kamen temeljac prve zgrade oznake S-3/1 arhitekta Frane Gotovca, poznatije pod nazivom Krstarica.²⁶⁸ Bila je to masovna zgrada s 292 stana, visine 18 katova na sjeveroistočnom kraju i 15 na jugozapadnom²⁶⁹, ali u retrospekciji Frane Gotovca iz 1984., ujedno i naznaka u kojem smjeru će se razvijati izvođenje projekta „Split 3“:

Kreirajući osobno na Splitu 3 ogromni poslovno-stambeni objekt nazvan Krstaricom, (...) osjetih na svojim leđima na samome STARTU svu tragiku ovih životnih nerealnosti. Za vrijeme gradnje, nakon već izvedenih znatnih radova, moralo se pristupiti radikalnom preprojektiranju na štetu zamašnih poslovnih i javnih prostora, a uvelike u korist stanovanja; što dakako izazvaše velikih zastoja i troškova – a bijasmo tek počeli!²⁷⁰

Uz *Krstaricu*, u prvoj etapi započinje gradnja sljedećih stambenih zgrada/ulica:

U prvoj fazi S-2/5 (Ulica Jurja Dobrile) prema projektu arhitekta Danka Lendića iz „Tehnogradnje“, S-2/1 (Ulica Marina Getaldića) prema projektu arhitekta Marjana Cerara iz „Urbanističkog instituta Slovenije“ i S-3/4 (Ulica Šime Ljubića) prema projektu arhitekata Dinka Kovačića i Mihajla Zorića iz „Lavčevića“.²⁷¹

U drugoj fazi S-3/3 (Ulica Dinka Šimunovića) prema projektu arhitekta Dinka Kovačića iz „Lavčevića“, S-3/2 (Ulica Borisa Papandopula) prema projektu arhitekta Ive Radića iz „Urbanističkog zavoda Dalmacije“, S-2/2 (Ulica kroz Smrdečac) prema projektu arhitekta Frane Gotovca iz „Konstruktora“ te S-2/3 (Ulica Rikarda Katalinića Jeretova) i S-2/1' (Ulica Fausta Vrančića) prema projektima arhitekta Danka Lendića iz „Tehnogradnje“.²⁷²

U prvoj etapi od 1970. do 1973. izgrađeno je oko 2000 stanova, ali izgradnja se poprilično odužila do 1979.²⁷³ Uz stambene zgrade izgrađeno je i naselje obiteljskih kuća na Križinama prema projektu arhitekta Slavena Rožića iz „Urbanističkog zavoda Dalmacije“.²⁷⁴ Od brojnih planiranih sadržaja izgrađene su dvije osnovne škole, dva dječja vrtića, zgrade Fakulteta elektrotehnike, računarstva i brodogradnje i Fakulteta građevinskih znanosti i tzv. zapadna os

²⁶⁸ Isto, 198.

²⁶⁹ PERKOVIĆ JOVIĆ, „Stambene zgrade Splita 3“, 232-233.

²⁷⁰ Frano GOTOVAC, „Labuđi pjev Splita 3“, *Slobodna Dalmacija*, 23. 6. 1984., 11.

²⁷¹ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 213.

²⁷² Isto, 213.

²⁷³ Višnja KUKOČ, „Razvoj Splita III od 1968. do 2009. godine“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 18 No. 1(39), (2010.), 173.

²⁷⁴ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 218.

odnosno stambeno-poslovna Ulica Ruđera Boškovića prema projektu arhitekta Ante Svarčića iz „Tehnogradnje“.²⁷⁵

U drugoj etapi planirana je izgradnja stambene zone S-4 Mertojak. Natječaj je proveden 1974. na isti način kao i u prvoj etapi, odabiranjem projekatana pojedinih ulica. Ovakva neobična praksa biranja projekatana umjesto gotovih projekata, nije bila po volji Frane Gotovca, koji svoje primjedbe iznosi 1976. na godišnjoj skupštini „Društva arhitekata Split“:

„...To su nekakvi ilegalni ili polulegalni natječaji na bazi gladijatorskih borbi koje organizira Projektna grupa Splita III. To su natječaji bez propozicija, bez žirija, bez naknada, bez nagrada, „Ožeži Mileva!“, te „Navali narode!“, da se dobiju što kvalitetnija rješenja! Dakle bez programa, bez pravog ocjenjivačkog suda, itd...“²⁷⁶

Na Mertojaku su planirane sljedeće stambene zgrade/ulice:

S-4/1 (Trondheimska ulica) prema projektu Danka Lendića iz „Tehnogradnje“, S-4/1,2 (Doverska ulica, zapadni dio) prema projektu Frane Gotovca iz „Konstruktora“²⁷⁷, S-4/2 (Doverska ulica, istočni dio) prema projektu Tonka Mladine iz „Projektanta“ i S-4/3 (Odeska ulica) prema projektu Dinka Kovačića iz „Lavčevića“.²⁷⁸ Izgradnja je započela tek 1979., a završena je 1982. Izgrađena su 2002 stana, osnovna škola, dva dječja vrtića, ambulanta i središnji park.²⁷⁹ Naknadno je, u sklopu projekta „Mertojak II“, 1984. započela izgradnja Ostravske ulice koja nije bila dio ranijeg urbanističkog plana.²⁸⁰

Kasnije će se pokazati da je izgradnja Mertojaka bila zadnja ostvarena faza velebnog projekta „Split 3“. Nekoliko godina od početka projekta, postalo je bjelodano da izgradnja ne ide željenim tempom. Smrdečac i Trstenik gradili su se skoro cijelo desetljeće, a to su bila tek dva od sedam planiranih naselja. Jedan od razloga sporog tempa izgradnje bilo je naknadno dodijeljeno domaćinstvo Mediteranskih igara 1979. Split je početkom sedamdesetih oskudijevao sportskom infrastrukturom stoga je u roku od samo nekoliko godina bilo potrebno izgraditi niz skupih objekata uključujući stadion, bazenski kompleks, sportsku dvoranu i ostale sadržaje. Unatoč tome što je u organizaciji igara financijski sudjelovala cijela država, dolazi do iscrpljivanja gradskih sredstava i stopiranja brojnih investicija. Nadalje, splitska

²⁷⁵ KUKOČ, „Razvoj Splita 3“, 173.

²⁷⁶ Isto, 258.

²⁷⁷ Frano Gotovac je naknadno odustao stoga je njegov dio projektirao Tonko Mladina.

²⁷⁸ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 260.

²⁷⁹ KUKOČ, „Razvoj Splita 3“, 173.

²⁸⁰ Isto, 173-174.

građevinska operativa nije imala dovoljno resursa da istovremeno odrađuje dva projekta tolikih razmjera. Krajem sedamdesetih još je postojala nada da će se izgradnja u skorije vrijeme nastaviti. Općina naručuje izradu plana obalnog pojasa Žnjan – Duilovo – Orišac koji je završen 1978., ali nije usvojen zbog izostanka maritimnog rješenja.²⁸¹ Iste godine upućen je zahtjev za izradu plana područja Žnjan – Dragovode na kojem je trebao biti izgrađen sekundarni gradski centar, ali iako je plan usvojen 1980., do izgradnje nikada nije došlo.²⁸² Slovenski urbanisti povlače se iz „Projektne grupe Split 3“ 1982., a sama grupa prestaje s radom 1984.²⁸³ Čavao u lijes „Splita 3“ bilo je raspisivanje novog urbanističkog natječaja za zonu Žnjan – Dragovode 1984. u kojem se odustaje od urbanističkog koncepta slovenske grupe autora, a ujedno i od izgradnje planiranog sekundarnog gradskog centra.



Slika 4. Split 3 u vrijeme izgradnje Ulice Ruđera Boškovića krajem sedamdesetih godina prošloga stoljeća.

Kada se podvuče crta, od projekta „Split 3“ realizirane su tri stambene zone S-2, S-3 i S-4 odnosno četvrti Smrdečac, Trstenik i Mertojak s osnovnim sadržajima poput vrtića, škola i

²⁸¹ Isto, 174.

²⁸² Isto, 174.

²⁸³ Isto, 174.

manjih trgovina. Djelomično je realizirana zapadna os tj. Ulica Ruđera Boškovića u čijem su produžetku izgrađene dvije fakultetske zgrade, a duž Poljičke ceste izgrađena je robna kuća „Prima 3“ i nekoliko poslovnih zgrada. Nije moguće s preciznošću odrediti, ali dovršeno je manje od polovice zacrtanog plana. Prema mišljenjima domaćih i stranih stručnjaka, izgrađene stambene četvrti „Splita 3“ spadaju u sam vrh europskog urbanizma toga doba. Posebno su hvaljene Ljubićeva, Šimunovićeve i Papandopulova ulica na Trsteniku, a „Split 3“ bio je dio izložbe „Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1945-1980“ u Muzeju moderne umjetnosti (MoMA) u New Yorku od lipnja 2018. do siječnja 2019.²⁸⁴ Sudjelovanje većeg broja dotad uglavnom neafirmiranih projektanata, rezultirao je kolažom stambenih zgrada koje su u stilskom pogledu predstavljale korak naprijed u odnosu na prethodno razdoblje. Pješačke ulice između dva niza stambenih zgrada pridonijele su povratku života na ulice. Usprkos brojnim pohvalama, nove četvrti su kritizirane zbog prevelike gustoće izgradnje, previsokih zgrada i manjka zelenih površina umjesto kojih su uređena površinska parkirališta.²⁸⁵

Stanovanje u Jugoslaviji bilo je tretirano kao klasno pitanje stoga je država sama sebi postavila zadaću rješavanja stambenog pitanja svakog odraslog stanovnika. U Splitu je taj cilj trebao biti ispunjen u sklopu projekta „Split 3“ no iako se maksimalno prioritizirala izgradnja stambenih zgrada, to se nije dogodilo. Ipak, izgrađene su tri naselja s nekoliko tisuća stanova u kojima je dom pronašlo preko 20 000 stanovnika. Članak splitskog sociologa Slobodana Bjelajca, *Kvaliteta stana i socijalna struktura u naselju* objavljen 1978., donosi podatke o socijalnoj strukturi stanovništva novih naselja. Stanovništvo naselja „Splita 3“ bilo je natprosječno obrazovano u odnosu na stanovništvo Splita u cjelini; naselja „Splita 3“ 1978. imaju skoro tri puta više stanovnika s fakultetom, dva puta više stanovnika sa srednjom školom i skoro duplo manje stanovnika sa završenom osnovnom školom u odnosu na stanovništvo Splita u cjelini.²⁸⁶ Socijalne razlike postojale su i unutar naselja, pa čak i unutar samih zgrada. Zadovoljstvo stanovanjem bilo je najniže kod stanovnika prizemlja, a najviše kod stanovnika od 5. do 8. kata što je vidljivo iz Tablice 1.²⁸⁷

²⁸⁴ <https://slobodnadalmacija.hr/split/covjek-koji-je-jugoslavensku-arhitekturu-doveo-u-new-york-tumaci-zasto-je-split-3-remek-djelo-u-rangu-dioklecijanove-palace-i-najblizi-primjer-iskonskog-splitskog-urbaniteta-564856>, pristup ostvaren 22.8.

²⁸⁵ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 200.

²⁸⁶ Slobodan BJELAJAC, *Podijeljeni grad: urbosociološka istraživanja o Splitu u razdoblju 1970-1990*. (Split: Redak, 2009.), 64.

²⁸⁷ Isto, 65.

Tablica 1. Stanovnici raznih katova po stupnju zadovoljstva stanovanjem

	Zadovoljan	Djelomice zadovoljan	Nezadovoljan	UKUPNO
Prizemlje	13	19	48	100
Od 1. do 4. kata	19	7	14	100
Od 5. do 8. kata	90	7	3	100
9. kat i više	69	14	17	100

Bjelajac primjećuje uzročno-posljedičnu vezu između stanovanja na određenom katu i stupnja postignutog obrazovanja nositelja stanarskog prava. Iz Tablice 2. vidljivo je da su u prizemlju, kao najmanje poželjnoj etaži, nadzastupljeni niže obrazovani nositelji stanarskog prava dok su podzastupljeni oni višeg obrazovanja. Iz iste tablice evidentna je podzastupljenost nositelja stanarskog prava sa završenom osnovnom školom u naseljima „Splita 3“ gdje čine tek 13 % od ukupnog broja nositelja stanarskog prava, iako na razini grada čine 44 % od ukupnog broja zaposlenih.²⁸⁸ S druge pak strane, u naseljima „Splita 3“ očita je nadzastupljenost visoko obrazovanih među nositeljima stanarskog prava kojih ima čak 31 % iako na razini grada čine tek 9 % od ukupnog broja zaposlenih.²⁸⁹

Tablica 2. Obrazovanje nosilaca stanarskog prava prema katovima na kojima se nalazi njihov stan²⁹⁰

	Osnovna škola	ŠUP	Škola za VKV	Srednja škola	Viša i visoka	UKUPNO
Prizemlje	33	28	14	9	14	100
Od 1. do 8. kata	13	15	10	30	33	100
9. i viši kat	12	11	10	37	30	100
UKUPNO	13	14	10	31	31	100

²⁸⁸ Isto, 63-65.

²⁸⁹ Isto, 63-65.

²⁹⁰ Oznake ŠUP i VKV podrazumijevaju školovanje u trajanju od 1 do 3.godine, a oznaka srednja škola podrazumijeva školovanje u trajanju od 4 godine.

Ponderiranjem indikatora status nositelja stanarskog prava (obrazovanje, kvalifikacija, dob i eventualna društveno-politička funkcija), Bjelajac je korisnike stanova podijelio u tri društvena sloja: niži, srednji i viši.²⁹¹ Iz Tablice 3. razvidno je da su pripadnici niže klase, unatoč većim obiteljima, stanovali u manjim stanovima dok suprotno vrijedi za pripadnike srednje i više klase. Od svih podataka dobivenih Bjelajčevom metodologijom, socijalnu strukturu stanovništva naselja „Splita 3“ najbolje oslikava podatak iz Tablice 3. o društvenim slojevima korisnika stanova; 11 % stanovništva pripada nižem sloju, 43 % srednjem i nevjerojatnih 45 % višem sloju. Znatan udio u višem sloju činili su direktori poduzeća i nositelji ostalih upravljačkih funkcija, funkcioneri iz Saveza komunista i časnici JNA. Pripadnika nižeg sloja tj. radništva, bilo je samo u tragovima. Na temelju iznesenih podataka moguće je konstatirati kako su naselja „Splita 3“ bila naselja ondašnje društvene i političke elite.

Tablica 3. Vrste stanova prema socijalnim karakteristikama korisnika

Vrste stanova	Društveni slojevi korisnika stanova			
	Niži	Srednji	Viši	UKUPNO
Garsonijere i jednosobni stanovi	19	44	37	100
Jednoiposobni i dvosobni stanovi	11	52	36	100
Dvoiposobni i trosobni stanovi	7	33	60	100
Četiri i višesobni stanovi	13	42	45	100
UKUPNO	11	43	45	100

Unatoč svim pozitivnim ocjenama urbanista i arhitekata, zadatak povjesničara je promotriti „Split 3“ iz drukčije perspektive. Nakon pola stoljeća odmaka, postavlja se pitanje, koliko je ustvari taj projekt bio uspješan? „Split 3“ je krajem šezdesetih na sve strane bio proklamiran kao rješenje splitske stambene krize i oskudice sadržaja prijeko potrebnog rastućem gradu i okolici. Jesu li uspješno savladani navedeni izazovi? Svi objektivni pokazatelji upućuju na negativan odgovor. Stambena kriza nije bila riješena; istovremeno s izgradnjom Smrdečca, Trstenika i Mertojaka, na cijelom potezu od Trogira do Omiša bujala je neplanska i bespravna izgradnja, pa čak i na Visokoj i Dragovodama, predjelima unutar projektnog obuhvata. Posebno je problematična činjenica da je u jednom nominalno egalitarnom društvu, na vrhuncu stambene krize nastalo nekoliko naselja koja su prema

²⁹¹ BJELAJAC, *Podijeljeni grad*, 66.

brojnim pokazateljima bila elitnog karaktera. Ideja o izgradnji velebnog sekundarnog gradskog centra s kazalištem, muzejom, galerijom, kinom, hotelima i svim drugim obećanim sadržajima, ostala je samo mrtvo slovo na papiru. Svoje razočaranje takvim raspletom iskazali su, među ostalima, arhitekti Frano Gotovac i Dinko Kovačić.

Ponukan najavom raspisivanja natječaja za urbanistički plan zone Žnjan – Dragovode, čime je stavljena točka na i projekta „Split 3“, Frano Gotovac 1984. u *Slobodnoj Dalmaciji* iznosi svoje viđenje cijelog projekta:

Bijaše tu naivnosti i neozbiljna optimizma, loših procjena, krivih poteza, ustaljenog ponašanja što je proizvodom rutinskog poimanja problema i konačno, našeg mentaliteta. Ipak linija manjeg otpora predstavlja, kako se čini, našu najdražu liniju; a grad je trebao stanova u abnormalnim količinama i u nemogućem ritmu. (...) Ti famozni javni i poslovni sadržaji predstavljaju u naravi zapravo baš taj surovi sudar gole praktičnosti stambene izgradnje, toga (za nužni početak) toliko nužna krova nad glavom – i dobronamjernih (a time skoro uvijek u pravilu) nebuloznih zamisli koje kao da bi morale pratiti stambene sadržaje. A ipak to ne MORA.²⁹²

Dinko Kovačić svojim se projektima u sklopu „Splita 3“ etablirao kao jedan od najtalentiranijih hrvatskih arhitekata. U eseju iz 2016. piše:

Kako je završilo? S kojim posljedicama? JNA, kao najmoćniji investitor, zadovoljila je svoje potrebe za stanovanjem. Utihnula je politička atmosfera. Split je 1979. dobio organizaciju Mediteranskih igara te je grad, već polovinom sedamdesetih, sve svoje potencijale (ponajprije financijske) morao usmjeriti na tu stranu. Slovenski urbanisti lako su odletjeli u Ljubljanu, a naše čudo i čedo ostalo je bez ikakve urbanističke autorske kontrole. (...) Misao o novom gradu svakodnevno se spominjala, a u zbilji joj nije bilo ni traga. Samo stanovanje. Mi projektanti to, u visinama svojih oduševljenja, nismo ni primjećivali. Vjerovali smo u obećani slijed, u slijed koji nikada nije stigao. Sadržaji koji čine pravi grad, iz ružičastih obećanja u koja smo slijepo vjerovali, propovijedali ih i uvjeravali čitav svijet koji nas je ophodio, nikad nisu postali zbilja.²⁹³

U članku u *Slobodnoj Dalmaciji* iz 2018., zapravo doradoj verziji ovog eseja, Dinko Kovačić konstatira:

²⁹² Frano GOTOVAC, „Labuđi pjev Splita 3“, *Slobodna Dalmacija*, 23. 6. 1984., 11.

²⁹³ Dinko KOVAČIĆ, „Split 3: Što mu je prethodilo, što je bio, što je danas?“, *Art bulletin*, No. 66, (2016.) 98-100.

Sada, otvorenih očiju i pri zdravom razumu, ostaje mi konstatirati: samo naivni očekivali smo baš grad. Split 3 nikada neće biti grad, niti je Split 3 bio grad. Utopija. Jedina je prava istina šarmantno ispričana bajka o eldoradu u našem gradu.²⁹⁴

6.2. Reafirmacija koncentrične izgradnje

Uz nekontroliranu neplansku izgradnju, jedno od naličja „Splita 3“ jesu naselja znatno skromnije arhitektonske i urbanističke vrijednosti izgrađena istovremeno s izgradnjom „Splita 3“. Riječ je o naseljima Kman, Kocunar, Ravne Njive i Vrh Sućidra. Darovan Tušek upućuje na međuodnos spomenutih naselja i „Splita 3“:

Uz one daleko brojnije komentare koji su ga bezrezervno hvalili, doživio je Split 3 i neke kritike i osporavanja; (...) zamjerke su mu upućivane, na primjer, zbog navodnog elitizma, raskošnog stambenog standarda, koji nije primjeren u situaciji akutne nestašice stanova i potrebe da se stalo gradi sve više i više što jeftinijih stambenih jedinica. Refleks ovakvih prigovora jest i izgradnja paleo-modernističkih radničkih naselja solidarnosti na Ravnim Njivama i drugdje, gdje su kao kompenzacija zbog Splita 3 retrogradno aplicirana rješenja iz minulih udarničkih vremena koncentričnih gradilišta.²⁹⁵

Naselje Kman podignuto je na istoimenom predjelu od 1970. do 1972. u izvedbi „Melioracije“; izgrađena su četiri nebodera i šest izduženih nižekatnica.²⁹⁶ U trenutku početka gradnje, na većem dijelu Kmana već se prostiralo naselje neplanski izgrađenih obiteljskih kuća koje s novim zgradama nisu uspjele stvoriti zaokruženu cjelinu. Slična je priča i s naseljem istočno od Kmana, Kocunaram. Neplanski sagrađenim obiteljskim kućama kontrastirano je šest nebodera u rasponu visine od 15 do 17 katova izgrađenih od 1976. do 1980. Otegotna okolnost je i sama topografija ovih naselja koja se nalaze na osojnoj strani, a ujedno su izložena velikim udarima bure. Sjeverno od Kocunara, a južno od Brda, izgrađeno je naselje Ravne Njive. Naselje je podignuto u dvije faze: u prvoj fazi izgrađeno je dvadesetak tipskih stambenih zgrada visine šest i sedam katova i to u varijantama izduženih lamela i tzv. niskih nebodera. U drugoj fazi, zapadno od dotad izgrađenog naselja, izgrađeno je pet međusobno naslonjenih zgrada visine od devet do 17 katova i tri sedmokatnice.²⁹⁷ Prema svim karakteristikama, Ravne Njive pripadaju u kategoriju koncentričnih naselja iz prethodnog razdoblja. Usprkos

²⁹⁴<https://slobodnadalmacija.hr/split/dinko-kovacic-ja-i-moje-kolege-split-3-nismo-radili-mi-smo-ga-zivjeli-555443>, pristup ostvaren 22.8.

²⁹⁵ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 200.

²⁹⁶ MULJACIĆ, „Izgradnja Splita“, 216.

²⁹⁷ Isto, 217.

proklamiranom odmaku od građenja monotonih spavaonica, dolazi do povratka jeftinijim i jednostavnijim rješenjima iz prošlog desetljeća. Sjeverno od vojarne na Visokoj, od 1976. do 1982. izgrađeno je naselje Vrh Sućidra.²⁹⁸ Južni krak duž Vukovarske ulice prati koncept naselja „Splita 3“; sjeverni viši red zgrada i južni niži između kojih se nalazi pješačka ulica. Na istočnom kraku naselja izostaje ovakvo rješenje; postoji samo jedan red visokih zgrada, na mjestu zamišljene pješačke ulice je cesta, a umjesto reda nižih zgrada izgrađena su parkirališta. Uz nekoliko iznimki, preostali dio Sućidra popunjen je neplanski sagrađenim obiteljskim kućama.

Sedamdesete godine sadrže sve bitne odrednice urbanog razvoja Splita u cjelokupnom razdoblju od 1945. do 1991. S jedne strane, Smrdečac, Trstenik i Mertojak predstavljaju ono najbolje od jugoslavenskog urbanizma druge polovice 20. st. Pješačke ulice, komforni pa čak i luksuzni stanovi, obilje sunca i pogled na more. S druge pak strane, Ravne Njive i dijelovi Kmana, Kocunara i Sućidra, oličenje su naselja stambene konfekcije, sačinjena od zgrada građenih po načelu što većeg broja stanova za što manje novca. I na kraju, razbacane na različitim lokacijama, preostaju obiteljske kuće, skoro sve građene bez ikakvog urbanističkog plana, a mnoge i bespravno. Potez očajnika koji nikako nisu mogli doći na red za svoj obećani stan. Jedno socijalističko društvo, jedan grad i tri drastično različita načina na koji su Splićani i oni koji će to tek postati, dolazili do stambenog prostora.

6.3. Mediteranske igre 1979.

Održavanje Mediteranskih igara 1979., jedan je od najznačajnijih događaja iz splitske povijesti druge polovice 20. st. Mediteranske igre, održane po prvi puta 1951. u Aleksandriji, bile su zamišljene kao svojevrsna priprema za Olimpijske igre. Iz tog razloga su, u prvih deset izdanja, održavane svako četiri godine i to godinu dana prije Olimpijskih igara. Igre su ujedno bila prilika brojnim mediteranskim zemljama u razvoju da se predstavljaju na svjetskoj pozornici. Bilo je to natjecanje sekundarnog ranga, ali znatno većeg prestiža u odnosu na danas.

Priča oko igara održanih 1979. u Splitu, započela je deset godina ranije na sastanku Jugoslavenskog olimpijskog odbora u Beogradu kada je Milan Ercegan (potpredsjednik Saveza organizacija za fizičku kulturu – SOFK-a) neformalno upitao Mihovila Rađu (Splićanina i

²⁹⁸ Isto, 217.

hrvatskog delegata u JOO-u) bi li Split mogao organizirati Mediteranske igre.²⁹⁹ Nedugo nakon sastanka, Skupština općine Split naložila je splitskom SOFK-u da se maksimalno posveti pripremi kandidature, a njen predsjednik, admiral Mladen Marušić, uputio je dopise hrvatskom i jugoslavenskom SOFK-u o splitskoj kandidaturi za Mediteranske igre 1975.³⁰⁰ Na sjednici Međunarodnog odbora Mediteranskih igara 1971. u Izmiru, jugoslavenska delegacija predvođena Mihovilom Rađom predstavila je Split kao grad kandidat za održavanje igara 1975., ali organizacija je ipak dodijeljena Alžiru.³⁰¹ Uz potporu predsjednika Tita, odlučeno je da će se Split kandidirati za domaćinstvo igara 1979. Na osnovu obećanja danog u Izmiru 1971., na sjednici MOMI-a 1975. u Alžiru prihvaćena je kandidatura Splita u konkurenciji s marokanskom Casablancom.³⁰²

U trenutku dobivanja domaćinstva Mediteranskih igara, splitska sportska infrastruktura bila je u jako lošem stanju. „Stari plac“ bio je zastarjeli i više puta nadograđivani stadion na nepovoljnoj lokaciji u centru grada, stadion na Glavičinama bio je poludovršen, nije postojala multifunkcionalna sportska dvorana kao ni zatvoreni bazen. Sve to nije spriječilo splitske klubove i sportaše da svojim uspjesima od Splita naprave jednu od jugoslavenskih sportskih metropola. Hajduk je u trenutku dobivanja domaćinstva Mediteranskih igara bio najjači nogometni klub u državi, Jugoplastika je bila u samom vrhu jugoslavenske košarke, a splitski sportaši na Olimpijskim igrama 1964. i 1968. osvojili su osam medalja. Odluka o izgradnji skupe sportske infrastrukture nije bila iracionalni potez isključivo u svrhu održavanje Mediteranskih igara već dugoročno ulaganje u sport i sportsku kulturu.

Dva mjeseca prije odluke o domaćinstvu Mediteranskih igara 1979., raspisan je natječaj za urbanističko rješenje sportsko-rekreativne zone Špinut – Poljud i arhitektonski projekt novog Hajdukovog stadiona.³⁰³ U prostoru obuhvata trebalo je smjestiti stadion, bazenski kompleks, zgrade Fakulteta elektrotehnike, strojarstva i brodogradnja i Kemijsko-tehnološkog fakulteta, hotel, etažna parkirališta i poslovne prostore.³⁰⁴ Pobjedu je odnio projekt zagrebačkog arhitekta Ivana Piteše, ali do realizacije nikada nije došlo. Stadion je bio

²⁹⁹ Mladen CUKROV, <https://www.gkmm.hr/stranica/kako-je-split-dobio-mediteranske-igre-1979-godine>, pristup ostvaren 25. 8.

³⁰⁰ Isto

³⁰¹ Isto

³⁰² Isto,

³⁰³ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 281.

³⁰⁴ Isto, 282.

projektiran isključivo kao nogometni, bez atletske staze, a u međuvremenu je Splitu dodijeljena organizacija Mediteranskih igara.

Novi investitor, Direkcija MIS-a, odlučio je graditi stadion prema projektu trećenagrađenog rada arhitekta Borisa Magaša.³⁰⁵ Na ovu odluku žalio se Ivan Piteša stoga je ipak raspisan natječaj na koji su bili pozvani autori tri najbolje ocijenjena rada.³⁰⁶ Pobjedu je ovog puta odnio Boris Magaš koji je, u odnosu na druga dva natjecatelja, morao raditi najmanje izmjena na svom ranijem projektu u svrhu uklapanja atletske staze.³⁰⁷ Ovakav tijek događaja izazvao je velike kontroverze u arhitektonskim krugovima.³⁰⁸ Stadion je sagrađen u manje od dvije i pol godine; radove su izveli „Lavčević“ i zagrebačka „Hidroelektra“. Split je dobio moderan olimpijski stadion, ali i nešto puno više; novi gradski simbol.

Sjeverno od stadiona trebao je, prema Magaševom projektu, biti izgrađen bazenski kompleks, ali plan se naknadno izmijenio. Pravdajući se sumnjom u Magaševu mogućnost da paralelno dovrši oba objekta, Direkcija MIS-a odlučila je da će se bazenski kompleks graditi prema projektu beogradskog arhitekta Ivana Antića.³⁰⁹ Izgrađena su tri bazena: unutarnji dužine 50 m, unutarnji dužine 33 m i vanjski dužine 33 m s platformama za skokove. Zbog deformacija nosivih stupova tribina bazen je bio zatvoren i saniran od 1983. do 1985.³¹⁰

Na Gripama je, prema projektu Živorada Jankovića iz Sarajeva i Slavena Rožića iz Splita, sagrađena polivalentna sportska dvorana. Objekt sadrži veliku dvoranu dimenzija 33 x 57 m s kapacitetom od šest tisuća mjesta i manju dvoranu dimenzija 27 x 44 s kapacitetom od tisuću mjesta.³¹¹ Obnovljena je i dograđena starija košarkaška dvorana na Gripama kojoj su dodani prostori za borilačke sportove.

Od ostale sportske infrastrukture, nadograđen je stadion na Glavičinama kao i teniski kompleks na Firulama, a izgrađena je streljana u Stobreču. Zahvaljujući MIS-u, gradovi disperzije natjecanja dobili su razne sportske sadržaje. Trogir je dobio novu sportsku dvoranu, a Omiš obnovljeno nogometno igralište. U Sinju je uređen hipodrom, u Supetru teren za

³⁰⁵ Isto, 293.

³⁰⁶ Isto, 294.

³⁰⁷ Isto, 295-296.

³⁰⁸ Vidi: TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 278-308.

³⁰⁹ Isto, 302.

³¹⁰ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 229.

³¹¹ Isto, 229.

streličarstvo, u Zatonu veslačka staza, u Zadru, Šibeniku i Makarskoj dograđeni su stadioni, a na Hvaru je izgrađena sportska dvorana.³¹²

Izgradnja sportske infrastrukture bila je samo dio opsežnih građevinskih zahvata koji su provedeni u sklopu organizacije Mediteranskih igara. Na Bolu je izgrađen RTV centar, a izvedeni su grubi radovi na Domu omladine. Izvršeni su brojni radovi u svrhu poboljšanja prometne infrastrukture. Probijen je Marjanski tunel dužine 840 m kao alternativni prometni pravac između južne strane Marjana i ostatka grada.³¹³ U gradskoj luci dograđen je pomorsko-putnički terminal kao i putnički terminal u sklopu zračne luke u Kaštelima.³¹⁴ U dužini od skoro 2 km ukopana je željeznička pruga od Kopilice do pristaništa na Istočnoj obali.³¹⁵

Mediteranske igre su došle i prošle, a Split je ostao bogatiji za sportske objekte kojima se nisu mogli podičiti ni znatno veći gradovi. Igre su imale status općejugoslavenske manifestacije stoga su troškove izgradnje objekata i organizacije igara snosili, u različitim omjerima, Skupština općine Split, SR Hrvatska i Federacija. Plan je bio u što manjoj mjeri koristiti sredstva iz proračuna stoga su bitan izvor financiranja činili prihodi od igara na sreću i sportske prognoze tj. kladionice.³¹⁶ Prema predračunu iz 1976. sportski objekti su trebali koštati 884 milijuna dinara, ali kako su u tom trenutku troškovnici pojedinih objekata još bili u izradi, iznos se skoro udvostručio na milijardu i 608 milijuna dinara.³¹⁷ Ranije je bilo dogovoreno da sva prekoračenja prvotnog iznosa trebaju podmiriti Split i SR Hrvatska, stoga je došlo do odstupanja u strukturi financiranja prema kojoj je svatko trebao snositi jednu trećinu troškova.³¹⁸ Trošak izgradnje sportskih objekata i organizacije igara s kamatama je iznosio 2 672 575 000 dinara ili 247 000 000 njemačkih maraka od čega je Skupština općine Split osigurala 42.33 %, SR Hrvatska 32.32 %, Federacija 14.2 %, Direkcija MIS-a 9.62 % i 1.53 % iz ostalih izvora.³¹⁹ Stvarni trošak bio je još veći pošto gornja brojka ne uključuje nenaplaćene poreze na pojedine stavke, materijalno sudjelovanje JNA kao ni trošak izgradnje pripadajuće

³¹² Mladen CUKROV, <https://www.gkmm.hr/stranica/kako-je-split-dobio-mediteranske-igre-1979-godine>, pristup ostvaren 25. 8.

³¹³ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 234.

³¹⁴ Isto, 233.

³¹⁵ Isto, 234.

³¹⁶ Jasenko ZEKIĆ, „Mediteranske igre u Splitu – odrazi političke dimenzije u tiskanim medijima“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 48 No. 1, (2016.), 113.

³¹⁷ Vjekoslav VIDJAK, „VIII. Mediteranske igre u Splitu 15.-29. rujna 1979.“ u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav ĆURIN (Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002.), 307.

³¹⁸ Isto, 307.

³¹⁹ Isto, 307.

infrastrukture.³²⁰ Skupština općine Split snosila je znatno veći dio troškova nego što je inicijalno bilo planirano, a posljedica toga bilo je smanjenje ulaganja u stambeno-komunalnu izgradnju. Drugim riječima, cijenu Mediteranskih igara platio je nikad završeni „Projekt izgradnje Splita 3“ čime je grad ostao uskraćen za brojne planirane sadržaje javne namjene i stambene kvadrate.

6.4. Nestambena izgradnja

Iako je u sklopu „Splita 3“ i Mediteranskih igara realiziran najveći dio građevinskih projekata, tijekom sedamdesetih godina gradilo se i ostale sadržaje. Izgrađeno je desetak dječjih vrtića, osnovne škole na Skalicama, Blatinama, Plokitama, Kmanu, Smrdeću, Trsteniku i Ravnim Njivama te Dječji dom za nezbrinutu djecu i Centar za odgoj i obrazovanja djece s teškoćama u razvoju.³²¹ Od kulturnih objekata ističe se nova zgrada Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika na Mejama, obnova zgrade HNK koja je 1970. stradala u požaru i otvaranje Muzeja narodne revolucije u bivšoj bolničkoj zgradi na bedemu Cornaro.³²² Na Dobrome, nasuprot Pomgradovog nebodera, otvorena je 1975. robna kuća „Dalma“, a 1981. otvaraju se robna kuća „Prima 3“ na Smrdeću i trgovački centar „Koteks“ pokraj nove dvorane na Gripama.³²³ S ova tri objekta Split je dobio preko 50 000 m² prodajnog prostora. Na prostoru industrijske zone, od Kopilice do Dujmovače, nadograđuju se i grade brojni proizvodni i skladišni objekti.³²⁴

Analizom razvoja Splita u skoro pola stoljeća postojanja socijalističke Jugoslavije, sedamdesete godine mogu se okarakterizirati kao *zlatno doba* cijelog promatranog razdoblja. Početkom desetljeća započela je izvedba „Projekta izgradnje Splita 3“, jednog od najambicioznijih urbanističkih pothvata u povijesti bivše države. Iako je završeno manje od polovice projekta, „Split 3“ postao je dokaz sposobnosti domaćih stručnjaka koji su zajedničkim snagama stvorili nešto što svojom kvalitetom nadilazi uske okvire grada ili države. Isto se može reći i za Mediteranske igre 1979., manifestaciju zbog koje je, na dva tjedna, pogled cijele države i nemalog dijela svijeta bio usmjeren prema Splitu. Kraj desetljeća grad je

³²⁰ Isto, 307.

³²¹ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 217.

³²² Isto, 218., 226-227.

³²³ Isto, 220-231.

³²⁴ Vidi: MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 221-224., 232-234.

dočekaao sa skoro 50 000 novih stanovnika, oplemenjen brojnim sadržajima kojih mu je nasušno nedostajalo.

Ipak, unatoč svim pozitivnim aspektima razvoja grada u ovom razdoblju, budućnost je bila krajnje neizvjesna. Gospodarstvo Jugoslavije još u šezdesetima prestaje rasti dvoznamenkastim stopama, a do kraja sedamdesetih postaje očigledno da postoje ozbiljni strukturalni problemi. Splitsko gospodarstvo opterećivali su uobičajeni problemi socijalističkih ekonomija: niska produktivnost, višak zaposlenih i prevelika zastupljenost teške industrije koja se sve teže nosila s konkurencijom. Dodavši tome dugove nakupljene organizacijom Mediteranskih igara, Split je u novo desetljeće ušao suočen s brojnim izazovima.

7. Razdoblje od 1980. do 1991.

O urbanom razvoju Splita u osamdesetim godinama postoji jako malo stručne literature što već samo po sebi sugerira o kakvom je razdoblju riječ. Unatoč tome, o ovom razdoblju moderne splitske povijesti, na više od osamsto stranica, pisao je Nikica Barić u knjizi *Split 1980-ih: društveni sukobi u sutonu samoupravnoga socijalizma*. Barić se, u četiri dijela, osvrće na političku scenu, stanje gospodarstva, socijalne probleme i u konačnici na urušavanje jednopartijskog sustava i pojavu višestranačja. Koristeći se raznolikim izvorima, uključujući nekoliko splitskih novina i glasila, onovremene stručne članke i arhivsku građu splitske partijske organizacije, Barić oslikava stanje opće društvene, gospodarske i političke krize.

Brojni statistički pokazatelji upućivali su na lošu gospodarsku situaciju u Splitu, a u mnogim pogledima splitsko gospodarstvo zaostajalo je za republičkim prosjekom. Istraživanje Ekonomskog fakulteta u Splitu pokazalo je da se splitska općina po učinkovitosti privređivanja 1984. nalazila na 90. mjestu od 113 općina SR Hrvatske.³²⁵ Predsjedništvo Općinskog komiteta SKH Split 1985. u radnom materijalu *Dugoročne perspektive razvoja općine Split* navodi kako je splitska privreda od 1956. do 1970. rasla visokim stopama, ali već sedamdesetih kreće stagnacija koja nije bila adekvatno adresirana; umjesto povećanja efikasnosti, nastavile su se visoke stope zapošljavanja koje nisu bile popraćene rastom društvenog proizvoda.³²⁶ Ovakvi postupci bili su na tragu socijalističkog poimanja zapošljavanja kao socijalne kategorije zbog čega se stvaraju nepotrebna radna mjesta. Unatoč dugogodišnjem okolišanju oko pitanja viška zaposlenih, splitska općina 1988. svejedno je imala više od 10 000 nezaposlenih, pretežito osoba mladih od 25 godina.³²⁷

Simptomatičan je primjer „Jugoplastike“, jednog od simbola splitske industrijalizacije. Miroslav Vučemilović, predsjednik poslovnog odbora „Jugoplastike“, 1985. procjenjuje da poduzeće tehnološki zaostaje petnaest godina za ostatkom svijeta.³²⁸ Zoran Milas, generalni direktor „Jugoplastike“, 1989. izjavljuje kako konglomerat s 12 000 zaposlenih ne može biti učinkovit; kao primjer navodi jednu od sastavnica, „Dalmatinsku industriju obuće“ s 3500 zaposlenih, koja, prema njegovim riječima, u državi poput Italije ne bi imala više od stotinjak

³²⁵ BARIĆ, *Split 1980-ih*, 253.

³²⁶ Isto, 254.

³²⁷ Isto, 273.

³²⁸ Isto, 257.

zaposlenika.³²⁹ U razgovoru za *Nedjeljnu Dalmaciju* 1988., Milas navodi kako svakodnevno najmanje 2500 ljudi ne dolazi na posao, a na to se nadovezao Vučemilović:

Ne daj Bože da jednog dana svi ljudi dođu raditi, jer jednostavno nismo sve podesili za to! Milas tvrdi da bi analiza o stvarnoj zaposlenosti pokazala da je najmanje 3 tisuće ljudi u Kombinatoru – nezaposleno!? A to je četvrtina kolektiva! To znači da oni ostali, što rade, moraju proizvesti plaću za sebe, ali i 52 milijarde dinara mjesečno ili 622 milijarde godišnje za one koje ne rade.³³⁰

Slični problemi postojali su i u građevinarstvu kao jednom od najvećih splitskih gospodarskih sektora. Pet splitskih građevinskih poduzeća udružilo se 1976., radi povećavanja učinkovitosti, u SOUR „25. maj“, ali zbog loših odnosa „Konstruktor“ se 1982. povlači iz sastava.³³¹ Tijekom sedamdesetih, u svrhu izvođenja opsežnih radova u sklopu „Splita 3“ i Mediteranskih igara, dolazi do naglog rasta splitske građevinske operative. Smanjenjem ponude poslova osamdesetih godina, građevinska poduzeća zapadaju u probleme. Analizom razvoja splitske općine od 1981. do 1985., ističe se kako građevinska poduzeća posjeduju prevelike kapacitete u odnosu na potrebe splitske općine, a zbog neorganiziranosti, nedovoljne upotrebe suvremene tehnologije i niske produktivnosti, nisu u stanju konkurirati na stranim tržištima koja su svojevremeno predstavljala značajan izvor prihoda.³³² Kritizira se složen način građenja koji se ogleda na primjeru Krstarice, prve zgrade „Splita 3“, koja je imala 46 različitih vrsta stanova.³³³ Nakupljeni problemi kulminirali su 1987. kada je „Tehnogradnja“, nakon odlaska u stečaj, ugašena.³³⁴

7.1. Društveno usmjerena stambena izgradnja

U skladu s ustavnim promjenama 1974., dolazi i do promjene u organizaciji stambene izgradnje uvođenjem koncepta društveno usmjerene stambene izgradnje (DUSI).³³⁵ U skladu s tada dominantnom organizacijskom formom, uspostavljena je samoupravna interesna zajednica stanovanja tzv. SIZ za stanovanje.³³⁶ S ovom reformom napušta se ideja o izgradnji stanova za tržište u cilju postizanja društvene kontrole nad procesom proizvodnje stanova.³³⁷

³²⁹ Isto, 261.

³³⁰ Isto, 289.

³³¹ Isto, 245.

³³² Isto, 246.

³³³ Isto, 246.

³³⁴ ŠEGVIĆ, *Spliski matun*, 37.

³³⁵ BEŽOVAN, „Stambena politika“, 83.

³³⁶ SEFERAGIĆ, *Kvaliteta života*, 89.

³³⁷ Isto, 89.

Željelo se po prvi puta u većoj mjeri uključiti krajnje korisnike stanova u proces odlučivanja o lokaciji, veličini, kvaliteti i cijeni stana.³³⁸ Ovom reformom ipak nisu postignuti željeni rezultati. Kako navodi Dušica Seferagić, reforma se počela provoditi u iznimno nepovoljnom razdoblju kojeg obilježava zaoštavanje krize, sukobljavanje tržišnih mehanizama, česte državne intervencije i birokratizacija samoupravljanja.³³⁹ Krupne i nagle institucionalne promjene događale su se bez potrebnih prijelaznih mehanizama što je dovelo do općeg nesnalaženja; smanjuju se investicije, građevinarstvo zapada u krizu, javlja se nestašica materijala, a poduzeća ne prate trendove u izgradnji.³⁴⁰ Nije postignut ni proklamirani cilj većeg utjecaja krajnjih korisnika u procesu izgradnje stanova, a raspodjelu istih su, u okvirima poduzeća, vršile stambene komisije prema sistemu krajnje arbitrarnih kriterija.³⁴¹ Time je otvoren prostor za različite malverzacije prilikom sastavljanja lista za stanove pri čemu su, u pravilu, bolje prolazili oni na višim pozicijama i s većim društvenim kapitalom.

Planovi stambene izgradnje u Splitu još od druge polovice sedamdesetih nisu bili ispunjavani, a dionici cijelog procesa odgovornost za podbačaje prebacivali su jedni na druge. U siječnju 1980., manje od četiri godine od početka stambene reforme, *Slobodna Dalmacija* izvještava kako je uopćeno mišljenje političkih tijela da najveći dio odgovornosti za smanjenje obujma stanogradnje snosi SIZ stanovanja.³⁴² U SIZ-u se pak žale na nedostatak sredstava i nedovoljan broj lokacija pripremljenih za stambenu izgradnju, a u Službi za pripremu i uređenje zemljišta kao glavni problem ističu nekoordiniranost svih sudionika i preveliku birokraciju koja usporava proces izvlaštenja.³⁴³ Sve navedene primjedbe bile su na mjestu, ali upravo zbog složenosti procesa građenja nije moguće izdvojiti jednog isključivog krivca. Riječ je o složenoj problematici s nizom izravnih i neizravnih uzročnika koji su zajedno doveli do smanjenja obujma stambene izgradnje u Splitu tijekom osamdesetih godina. Dok je od 1971. do 1980. na području Splita izgrađeno preko 17 000 stanova, od 1981. do 1991. izgrađeno ih je manje od 12 000.³⁴⁴ Najveći dio izgrađenih stanova otpada na Mertojak, građen od 1979. do 1982., Pujanke, građene od 1983. do 1988. i nikad dovršeno naselje Žnjan – Dragovode, građeno od 1989. do 1992.

³³⁸ BEŽOVAN, „Stambena politika“, 83.

³³⁹ SEFERAGIĆ, *Kvaliteta života*, 90.

³⁴⁰ Isto, 90.

³⁴¹ Isto, 91.

³⁴² Damira SKANSI – Davor MARTIĆ, „Sporost u pripremi lokacija“, *Slobodna Dalmacija*, 10. 01. 1980., 2.

³⁴³ Isto

³⁴⁴ Vjekoslav VIDJAK, „Stambena izgradnja 1945.-1990. godine“, u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav ĆURIN (Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002.), 119.

Mertojak predstavlja zadnje naselje izgrađeno u sklopu „Splita 3“ koje je obrađeno u prethodnom poglavlju no potrebno ga je ponovno spomenuti zato što služi kao dokaz brojnih problema s kojima se osamdesetih godina suočavala splitska stanogradnja. Urbanistički i arhitektonski projekti za izgradnju Mertojaka bili su spremni 1976., ali izgradnja je odgađana pune tri godine. Razlog kašnjenja bila je slaba koordinacija predstavnika udruženog rada kao investitora, SIZ stanovanja, građevinskih poduzeća i ostalih institucija što je dovelo do rasta troškova izgradnje.³⁴⁵ Naselje je dovršeno 1982., useljavanje je odgađano više od godinu dana, a usprkos tome popratni sadržaji građeni su naknadno uz brojne prigovore novih stanovnika.³⁴⁶ Arhitekt Frano Gotovac u *Slobodnoj Dalmaciji* izražava zgražanje hrpama siporeksa (materijala za pregradne zidove) razbacanim diljem Mertojaka kojeg su stanovnici naselja odbacivali nakon preuređivanja tek useljenih stanove.³⁴⁷ Barić donosi podatak o devet poginulih radnika za vrijeme izgradnje Mertojaka navodeći kako je riječ o simptomu lošeg stanja splitske stanogradnje.³⁴⁸ Planirana toplana nikad nije bila izgrađena, iako je trošak ugradnje radijatora i toplovoda iznosio 8 % vrijednosti cijelog naselja.³⁴⁹

Najobimniji projekt u ovom razdoblju bila je izgradnja naselja Pujanke. Još 1972. navodi se kako su Pujanke, inače predio grada predviđen kao zelena zona, prenamijenjene u prostor za stambenu izgradnju čime je istočni dio Splita ostao uskraćen za još jednu potencijalnu zelenu površinu.³⁵⁰ Na prostoru od 34 hektara planiralo se graditi 2 217 stanova s pripadajućim sadržajima.³⁵¹ Početak gradnje kasnio je više od godinu i pol dana iako se *moglo očekivati kako Pujanke neće slijediti neslavan primjer svog prethodnika Mertojaka u pogledu dužine gradnje i brojnih drugih nedostataka proizašlih iz toga.*³⁵² Na Pujankama su građeni neboderi visine od 10 do 12 katova koji su u mnogočemu odraz onovremene društvene atmosfere; riječ je o modernoj inačici koncentričnih naselja iz šezdesetih godina s time što duplo veća gustoća i osjetna udaljenost od centra, lišavaju Pujanke rijetkih pogodnosti naselja poput Lokvi ili Plokita. Kao i u slučaju Kmana i Kocunara, Pujanke karakterizira nepovoljan osojni položaj i velika izloženost buri. O nepopularnosti novog naselja među Splitsanima izvještava *Slobodna Dalmacija*:

³⁴⁵ BARIĆ, *Split 1980-ih*, 449.

³⁴⁶ Isto, 450.

³⁴⁷ Frano GOTOVAC, „Parcelacija prostora“, *Slobodna Dalmacija*, 27. 10. 1983., 4.

³⁴⁸ BARIĆ, *Split 1980-ih*, 449.

³⁴⁹ Borka GRGUREVIĆ, „Hladni radijatori – podgrijane nade“, *Slobodna Dalmacija*, 15. 11. 1987., 6.

³⁵⁰ R. V., „Osigurani tereni za jeftinije stanove“, *Slobodna Dalmacija*, 9. 3. 1972., 6.

³⁵¹ Z. G., „Pujanke nikle na papiru“, *Slobodna Dalmacija*, 18. 12. 1979., 5.

³⁵² R. M., „Pujanke bliže stvarnosti“, *Slobodna Dalmacija*, 3. 8. 1982., 5.

Javna je tajna, naime, da kandidate za stan samo nužda može „potjerati“ na Pujanke. Samo oni koji ništa nemaju, pristaju na sve, pa i na ovu soluciju. Oni koji čekaju na veći stambeni prostor, Pujanke, međutim, u širokom luku izbjegavaju. U splitskom Lavčeviću (uzimamo ga samo kao primjer, između više sličnih), tek je jedanaesti kandidat s B liste pristao da ode na Pujanke. Kandidati ispred njega to su odbili s raznim objašnjenjima, od onih *sve je to na sjeveru* do zaključka da je *sramota slati nekoga, tko je rođen u Varošu, u tu divljinu*. Ima i mišljenja da je nekorektno nekoga *nakon čak 25 godina življenja u Splitu, slati u Solin?*³⁵³

Ni arhitekt Frano Gotovac nije štedio Pujanke proglašivši ih najlošijim arhitektonskim ostvarenjem u Dalmaciji u 1985.

Te naše nesretne Pujanke imaju zaista svoju specifičnu (nesretnu) genezu; rodile su se u atmosferi osjetnog zastoja splitske stambene izgradnje i trenutne besposlice splitske građevinske operative, čiji projektantski kapaciteti kreirahu iz nevolje stambene ansamble unaprijed i bez ugovora. (...) U nadi da će se jednom zaustaviti hod ovoga dosadašnjeg nagrdivanja prostora i pretvaranja splitskog urbanog tkiva u arhitektonsku i prostornu rugobu – nisam za sada u mogućnosti da ikako zaobiđem ovaj moj duboko negativan sud.³⁵⁴

Pujanke su još u fazi gradilišta dospjele u crnu kroniku. Za vrijeme izgradnje naselja, dva djeteta u igri su aktivirala vitlo za podizanje tereta koje je s obližnjim dalekovodom zatvorilo strujni krug i zamalo ih usmrtilo. Sporna je bila odluka o građenju naselja na terenu kojim prolazi dalekovod, za kojeg je tek naknadno odlučeno da se ukopa, a propitalo se i osiguranje gradilišta, koje nije bilo ograđeno i na kojem je vitlo bilo ostavljeno pod naponom.³⁵⁵ I na Pujankama je *modus operandi* bio uobičajen; izgradnja stambenih zgrada, a tek onda svih ostalih sadržaja, zbog čega *Slobodna Dalmacija* 1987. piše o *naselju koje je civilizacija očito zaobišla*.³⁵⁶ Situacija se donekle popravila do 1988. kada je otvorena osnovna škola i dvije samoposluge no 1989. *Slobodna Dalmacija* objavljuje primjedbe jednog stanara koji se žali kako u naselju od preko 10 000 ljudi još nema vrtića, banke, tržnice, pošte, frizerskog salona itd.³⁵⁷

³⁵³ Dražen GUDIĆ, „Tko ima, taj i bira“, *Slobodna Dalmacija*, 20. 2. 1985., 6.

³⁵⁴ Frano GOTOVAC, „Na čelu marina Zadar na začelju Pujanke Split“, *Slobodna Dalmacija*, 31. 12. 1985 1. i 2. 1. 1986., 14.

³⁵⁵ Mario JERČIĆ – Viktor IVANČIĆ – Dražen GUDIĆ, „Djeca stradala – nitko kriv?“, *Slobodna Dalmacija*, 10. 9. 1986., 7.

³⁵⁶ A. ANKOVIĆ, „Divlje selo Pujanke“, *Slobodna Dalmacija*, 27. 4. 1987., 6.

³⁵⁷ „Igrači s Pujanki“, *Slobodna Dalmacija*, 31. 8. 1989., 8.

Zadnji ambiciozniji pothvat u sistemu društveno usmjerene stambene izgradnje, bio je plan izgradnje područja Žnjan – Dragovode. Riječ o prostoru na kojem se, u sklopu „Projekta izgradnje Splita 3“, trebao izgraditi sekundarni gradski centar s brojnim javnim sadržajima koji izvan centra grada praktički nisu ni postojali. Zbog nedostatka financijskih sredstava i prioritiziranja stambene izgradnje, do toga nikada nije došlo, a 1984. dolazi do raspuštanja „Projektne grupe Split III“. Darovan Tušek navodi kako, osim nemogućnosti i nevoljkosti za izvođenjem ičega drugog osim stanova, dolazi do zasićenja urbanističkim konceptom „Splita 3“ zbog čega se javlja potreba za pronalaskom novog rješenja.³⁵⁸ Krajem 1984. raspisan je natječaj za urbanističko rješenje područja Žnjan – Dragovode u granicama: Žnjanska ulica na zapadu, 80 m sjeverno od obilaznice na sjeveru, Lovrinačka ulica na istoku i obala na jugu.³⁵⁹ Programom je na 58 hektara bila planirana izgradnja oko 2500 stanova za 9000 stanovnika; sjeverna zona Dragovode trgovačko-poslovne namjene, središnja zona Žnjan pretežito stambene namjene i priobalna zona stambeno-turističke namjene.³⁶⁰ Predviđena je izgradnja brojnih javnih sadržaja: tri vrtića, osnovna i srednja škola, društveno-kulturni centar, dom zdravlja, dom za starije, policijska zgrada, pošta, dva hotela, marina i športsko-rekreacijski kompleks.³⁶¹ Proročanskim će se pokazati komentar novinarka Borke Grgurević:

Tako dakako misle urbanisti. No koliko će vremena proći dok te njihove vizije i želje postanu stvarnost, znajući za sve sadašnje i buduće financijske nevolje, doista je teško prognozirati.³⁶²

Pobjedu je odnijela zagrebačka grupa autora u sastavu Marijan Hržić, Davor Mance i Neven Šegvić. Njihovim projektom dominirala je forma poluotvorenih stambenih blokova visine do pet katova kojima su željeli emulirati starogradske ambijent Varoša i Lučca.³⁶³ Bio je to popriličan stilski odmak od stambenih gorostasa susjednog Mertojaka koji su, po mišljenjima kritičara, previše narasli u visinu. Istraživanja provedena u nekoliko jugoslavenskih gradova pokazala su da većina ljudi preferira niže stambene objekte.³⁶⁴ Na osnovu pobjedničkog

³⁵⁸ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 346-347.

³⁵⁹ Isto, 348.

³⁶⁰ Borka GRGUREVIĆ, „Grad pravac – Žnjan“, *Slobodna Dalmacija*, 25. 8. 1984., 5.

³⁶¹ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 348.

³⁶² Borka GRGUREVIĆ, „Grad pravac – Žnjan“, *Slobodna Dalmacija*, 25. 8. 1984., 5.

³⁶³ Borka GRGUREVIĆ, „Duh Varoša na Žnjanu“, *Slobodna Dalmacija*, 8. 6. 1985., 6.

³⁶⁴ Ognjen ČALDAROVIĆ, *Suvremeno društvo i urbanizacija* (Zagreb: Školska knjiga, 1987.), 112-114.

urbanističkog projekta, 1986. izrađen je Provedbeni urbanistički plan središnje zone nakon čega je uslijedilo projektiranje arhitektonskih rješenja.³⁶⁵

Izgradnja je, po već ustaljenoj praksi, kasnila zbog nedostatka sredstava za pripremu građevinskog zemljišta i neredovitih uplata u fond SIZ stanovanja.³⁶⁶ Prvi se počeo graditi blok 4A sa 194 stana 1989. u izvedbi „Konstruktora“, a zatim su uslijedili blokovi 1A sa 122 stana i 1B sa 119 stanova.³⁶⁷ Projekt je bio obilježen brojnim kontroverzama; izvođači su često prekidali radove zbog nenaplaćenih dugova, a iz istog razloga završene zgrade dugo vremena nisu bile spojene na vodu, struju i kanalizaciju.³⁶⁸ Stanovi su u ljeto 1991. useljeni bez atesta i uporabne dozvole zbog čega je naknadno bilo pravnih zavrzlama.³⁶⁹ Blok 1B završen 1992. bio je zadnja izvedena faza ovog projekta. S promjenom sistema, gube se široke ovlasti izvlaštenja vlasnika zemljišta, zbog čega se odustaje od daljnje provedbe projekta. Tako je još jedan ambiciozan plan već na samom početku doživio neslavan kraj.



Slika 5. Karta Splita 1987.

³⁶⁵ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 362.

³⁶⁶ Borka GRGUREVIĆ, „SOS za Žnjan“, *Slobodna Dalmacija*, 13. 10. 1990., 8.

³⁶⁷ Borka GRGUREVIĆ, „Žnjan postao gradilište“, *Slobodna Dalmacija*, 17. 3. 1989., 8.

³⁶⁸ Borka GRGUREVIĆ, „Žnjan – koliko još slučaj“, *Slobodna Dalmacija*, 30. 3. 1991., 9.

³⁶⁹ Borka GRGUREVIĆ, „Uselj enje koje to nije!“, *Slobodna Dalmacija*, 30. 8. 1991., 15.

7.2. Nestambena izgradnja

U kategoriji nestambene izgradnje, također dolazi do smanjenja ulaganja u odnosu na ranije razdoblje. Financijski teret organizacije Mediteranskih igara i loša gospodarska situacija, općinskim vlastima nije ostavila puno manevarskog prostora. Prioritet su imale odgojno-obrazovne institucije pošto su skoro svi postojeći vrtići i škole premašivali svoje kapacitete zbog čega su mnoga djeca bila primorana odlaziti u vrtiće i škole u druge četvrti. Izgrađeno je devet vrtića, četiri školske dvorane i čak šest osnovnih škola: Mejaši, Sućidar, Visoka, Gripe-Lokve, Mertojak i Pujanke.³⁷⁰ Ne periferiji grada podiže se vojarna na Dračevcu i zatvor na Bilicama, a u širem centru na Sukoišanu zgrada Sekretarijata unutarnjih poslova.³⁷¹ U uvali Baluni na zapadu gradske luke, izgrađena je, unatoč brojnim prigovorima, marina ACY, poduzeća koje je osamdesetih uz potporu visoke politike gradilo objekte diljem obale s idejom razvoja lukrativnog nautičkog turizma.³⁷² Industrijski pogoni i skladišta sve više se grade izvan Sjeverne luke, najčešće na predjelima istočno od gradske obilaznice: Bilicama, Mejašima, Sirobuji itd. U Žrnovnici je izgrađen Trgovačko-transportni terminal Split (TTTS) kao začetak nove industrijske zone.³⁷³

Izgrađena je crkva sv. Petra na Lokvama, jedina u skoro pola stoljeća komunističke vladavine. Država, u skladu s ideologijom, nije predviđala izgradnju crkava u novim dijelovima grada, ali obavezala se nadoknaditi u ratu porušene crkve: sv. Petra i sv. Roka na Lučcu i sv. Petra na Soluratu.³⁷⁴ Natječaj za urbanističko rješenje terena na Bolu omeđenog Mažuranićevim šetalištem i Ulicom Slobode, proveden je 1970., a u sklopu izgradnje centra II. gradskog rajona trebala se graditi i crkva.³⁷⁵ Do realizacije nikada nije došlo; na mjestu crkve izgrađen je RTV centar i Dom omladine, a crkva je od 1979. do 1987. građena na znatno lošijoj lokaciji na Lokvama, na maloj parceli predviđenoj za garažu u okruženju visokih zgrada.³⁷⁶

³⁷⁰ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 226-236.

³⁷¹ Isto, 236.

³⁷² TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 338.

³⁷³ MULJAČIĆ, „Izgradnja Splita“, 241.

³⁷⁴ TUŠEK, *Arhitektonski natječaji*, 220.

³⁷⁵ Isto, 221-222.

³⁷⁶ Isto, 234.

8. Neplanska i bespravna izgradnja

Fenomen neplanske i bespravne izgradnje u Splitu tijekom razdoblja Druge Jugoslavije, toliko je opširna i složena tema da zaslužuje zaseban rad. Split je u tom aspektu bio jedan od najpogođenijih gradova u bivšoj državi. Usprkos tome, u većini stručnih i novinskih članaka napisanih u zadnjih nekoliko desetljeća na temu urbanog razvoja Splita od 1945. do 1991., problem neplanske i bespravne izgradnje spominje se tek usputno. Štoviše, stječe se dojam kako je riječ o pojavi koja se javlja tek od devedesetih godina kada dolazi do napuštanja društveno usmjerenog sustava stambene izgradnje. Riječ je o problemu koji se na području Splita počinje javljati puno ranije, nedugo po završetku Drugog svjetskog rata.

Neplansku i bespravnu izgradnju može se definirati kao svaku izgradnju koja nije u skladu s važećim prostornim planovima i propisanim procedurama.³⁷⁷ Namjena takvih objekata može biti različita, ali u slučaju Splita u drugoj polovici 20. st., najveći dio otpada na izgradnju usmjerenu na stambeno zbrinjavanje. Grupiranjem neplanski izgrađenih stambenih građevina nastaju neplanska naselja, a ona su iz više razloga nepoželjna pojava u urbanim sredinama. Negativno utječu na sam prostorni razvoj grada; često zauzimaju područja predviđena za druge namjene, opterećuju postojeću gradsku infrastrukturu i otežavaju komunalno opremanje.³⁷⁸ Takva naselja istovremeno bivaju žarišta socijalnih problema; uglavnom ih nastanjuju stanovnici slabijih primanja i nižeg socijalnog statusa što dovodi do getoizacije i prostornog raslojavanja stanovništva.³⁷⁹ Neplanska izgradnja fenomen je karakterističan za nerazvijene zemlje koji se javlja kao posljedica nekontrolirane deruralizacije i urbanizacije. Taj proces je u Hrvatskoj, pa tako i u Splitu, na svom vrhuncu bio od šezdesetih do osamdesetih godina prošloga stoljeća.

Bespravnu izgradnju na području Splita detaljno je istraživao splitski sociolog Slobodan Bjelajac, dugogodišnji zaposlenik „Urbanističkog zavoda Dalmacije“ i visoki dužnosnik Općinskog komiteta SKH Split.³⁸⁰ Magistrirao je 1970. na temu *Bespravna stambena izgradnja u Splitu: uzroci i posljedice*, a doktorirao 1990. na temu *Rezidencijalna segregacija u urbanoj sredini*. O problemu bespravne izgradnje opširno se pisalo u *Slobodnoj Dalmaciji* i *Nedjeljnoj*

³⁷⁷ Iva GREDELJ, „Neplanski izgrađena naselja; Pojam i značenje“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 23 No. 2(50), (2015.), 329.

³⁷⁸ Isto, 326.

³⁷⁹ BJELAJAC, *Podijeljeni grad*, 30.

³⁸⁰ BARIĆ, *Split 1980-ih*, 454.

Dalmaciji kao i u glasilima koja su izdavala veća splitska poduzeća. S vremenom postaje i nezaobilazno političko pitanje o kojem se raspravljalo na brojnim sjednicama i savjetovanjima.

Bespravna izgradnja na području Splita mjestimično se javlja još pedesetih godina³⁸¹, ali od šezdesetih postaje problem epidemijskih razmjera koji će se do raspada države nastaviti pogoršavati. Ona je u uskoj je vezi s migracijama stanovništva u gradove; upravo u razdobljima najvećih migracijskih valova dolazi do znatnije pojave bespravne izgradnje. Država se bila obavezala svakom građaninu osigurati krov nad glavom, ali do početka sedamdesetih, kada je planska izgradnja bila na vrhuncu, bilo je očigledno da u tom naumu neće uspjeti. Na širem splitskom području početkom sedamdesetih bilo je više od 3000 bespravnih stambenih objekata u kojima je stanovalo oko 13 500 stanovnika odnosno 10 % stanovnika splitskog područja, a Bjelajac je još tada točno predvidio da će se ta brojka do 1975. udvostručiti.³⁸² Radna grupa splitske općine 1984. procjenjuje da na prostoru općine postoji od 10 000 do 12 000 bespravnih objekata, ali ta brojka je zasigurno bila veća pošto su brojni ranije izgrađeni bespravni objekti u međuvremenu legalizirani.³⁸³ Na osnovu ovih podataka može se pretpostaviti kako je krajem osamdesetih godina, na području Splita i bliže okolice, oko 50 000 ljudi, odnosno svaki četvrti stanovnik, živio u bespravno sagrađenom objektu.

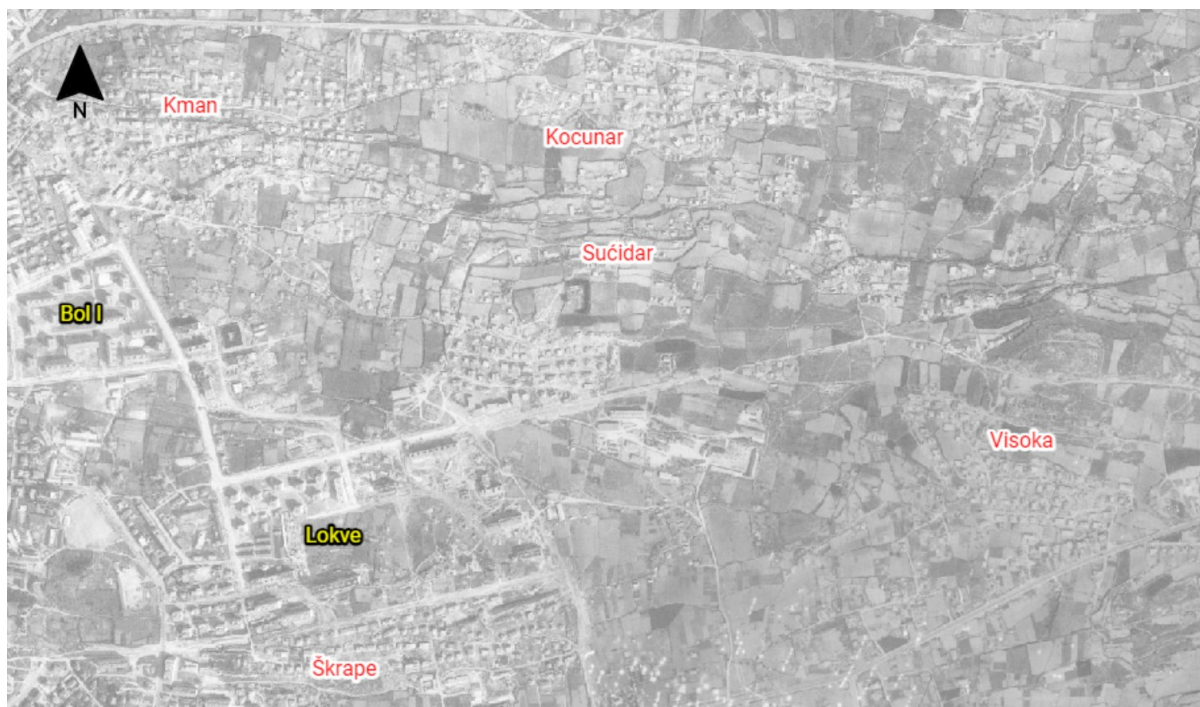
Rasprostranjenost takvih objekata najčešće se povećava od centra prema periferiji, a takav je bio slučaj i na splitskom području. Periferni dijelovi velike splitske općine koja je uključivala Muć, Kaštela, Podstranu, Solin i Šoltu, tijekom cijelog razdoblja od 1945. do 1991. bili su u pogledu urbanog razvoja zanemarivani.³⁸⁴ Na području Kaštela i Solina nalazili su se najveći zagađivači poput Željezare, Jugovinila, Dalmacijacementa, Salonita i dr. koji su svojim nusproizvodima uništavali more, zemlju i zrak. U Kaštelima i Solinu nisu provedeni obimniji urbanistički projekti, stoga su najčešće bile građene bespravne obiteljske kuće. Na prostoru samog Splita nastao je veći broj pretežito ili potpuno neplanskih četvrti: Kman, Kocunar, Sućidar, Škrape, Brda, Neslanovac, Visoka, Mejaši, Dragovode, Kila, Sirobuja, Šine i dr. Prema gruboj procjeni, planski i neplanski sagrađeni dijelovi Splita od 1945. do 1991. zauzimaju podjednaku površinu, što dovoljno govori o razmjerima neplanske izgradnje.

³⁸¹ BJELAJAC, *Podijeljeni grad*, 23.

³⁸² Isto, 21.-23.

³⁸³ BARIĆ, *Split 1980-ih*, 470.

³⁸⁴ O sukobu Kaštelana i splitskih vlasti oko pitanja odcjepljenja kaštelanske općine vidi: BARIĆ, *Split 1980-ih*, 159-192.



Slika 6. Zračna snimka Splita iz 1968. Žutom bojom označena su planska naselja, a crvenom neplanska.

8.1. Odnos vlasti prema problemu bespravne izgradnje

Vlasti su od samog početka bile svjesne problema bespravne izgradnje, a iako su građevinske inspekcije pisale kazne i naređivale rušenja, bespravna izgradnja je u velikoj mjeri bila prešutno tolerirana. Bespravni graditelji najčešće su bili radnici pa je zbog toga bilo izrazito politički netaktično kažnjavati pripadnike društvenog sloja na koji su se vlastodršci zaklinjali. Rušiti kuće radnika značilo je priznati poraz i neuspjeh jugoslavenskog socijalizma u naumu da svim građanima osigura primjeren životni standard, pri čemu je stambeni prostor bio i ostao preduvjet za normalan život. Na ovom tragu je i tekst iz 1968. u *Slobodnoj Dalmaciji*:

Već sama činjenica da je bespravna stambena izgradnja, u neku ruku, jugoslavenska specifičnost, ukazuje da nešto nije u redu ni u našem sistemu, pa ni u zakonskim propisima iz oblasti izgradnje stambenih objekata, a pogotovo u društvenoj praksi. Čini se da nije bilo dovoljnog prilagođavanja uvjetima koji su doveli do pojave bespravne stambene izgradnje, a ti su uvjeti poredani u veoma širokom spektru: od niske materijalne moći osoba kojima je potreban krov nad glavom do nepostojanja regulacionih planova i njihove detaljne urbanističke razrade u komunama.³⁸⁵

³⁸⁵ J. ŠMIT, „Nepotrebna dilema“, *Slobodna Dalmacija*, 4. 1. 1968., 2.

U Splitu je, od znatnije pojave bespravne izgradnje šezdesetih godina pa do raspada države, održan velik broj savjetovanja, sastanaka i sjednica, a doneseno je isto toliko rezolucija i deklaracija o sprječavanju bespravne izgradnje. Na rezultate zaključaka jedne takve sjednice osvrće se *Nedjeljna Dalmacija* 1974.:

Na jednom vrlo ozbiljnom odborničkom zasjedanju Općinske skupštine, doneseni su zaključci i uputstva o "preventivnim mjerama u cilju suzbijanja daljnje pojave bespravne izgradnje" i „o posebnim uvjetima za reguliranje postojećih bespravno sagrađenih objekata." Podosta bi prostora oduzelo i najsazetije prepričavanje tih skupštinskih odluka koje su punovažno ostale zabilježene u općinskom "Službenom glasniku" objelodanjenom u lipnju 1970. godine. Neovisno o okolnostima (...) činjenica je da su zaključci pretežno ostali mrtvo slovo u općinskom glasniku i da nisu ispunili ambiciozne nakane sređivanja stihije divlje gradnje.³⁸⁶

Svoje viđenje ovog problema u razgovoru za *Vjesnik* 1974. iznosi jedan od najmoćnijih splitskih političara, Ante Skataretiko:

„Vrijeme je da Split energično i s mnogo društvene odgovornosti zagriže u pitanje bespravne gradnje“, kaže predsjednik Izvršnog vijeća općine Ante Skataretiko. „Dužnost nam je da se svom snagom odupremo galami i nasilništvu koji su u toj oblasti prisutni. Jednostavno zato jer reda mora biti. Istodobno s rigoroznim mjerama i zabranama ilegalne gradnje, Split već jednom mora odrediti i zone u kojima je dopuštena obiteljska gradnja, kao što su to učinili Osijek, Karlovac i još neki gradovi. Ne može se reći: za divlju gradnju stop i na tome stati. Uz osiguranje građevinskih terena, dužni smo ljudima koji kane graditi obiteljsku kuću ponuditi kredite i neke druge olakšice. Ne učinimo li to što prije, bez obzira na rigoroznost koju ćemo provoditi, bespravna gradnja će nam se uvijek javljati, morat ćemo se uvijek s njom sukobljavati.“³⁸⁷

Općinske službe nisu bile dorasle zadatku sprječavanja bespravne izgradnje, kako zbog malog broja građevinskih inspektora koji nisu stizali evidentirati prekršaje, tako i zbog nevoljkosti splitskih građevinskih kolektiva da sudjeluju u samim rušenjima.³⁸⁸ Bespravne objekte uglavnom su nastanjivale obitelji s malom djecom zbog čega su postupci deložacije i rušenja često bili izrazito mučni. Splitski „Cestar“ 1983. odbio je sudjelovati u rušenjima zato

³⁸⁶ Milan MUDRONJA, „Krovovi mimo zakona“, *Nedjeljna Dalmacija*, 22. 9. 1974., 5.

³⁸⁷ Milan MUDRONJA, „Bespravna gradnja“, *Vjesnik*, 2. 11. 1974.

³⁸⁸ BARIĆ, *Split 1980-ih*, 467.

što je dio zaposlenika koji su trebali upravljati strojevima živio u bespravnim objektima, stoga je za rušenja iznajmljena zagrebačka „Sigurnost“.³⁸⁹

Splitska Građevinsko-urbanistička inspekcija u razdoblju od 1976. do 1983. izdala je 2684 rješenja o rušenju bespravnih objekata od kojih je srušeno tek 693.³⁹⁰ Iako je postignut određeni napredak, bila je to tek kap u moru bespravnih objekata koji su često nicali u samo par dana. Općinske vlasti su neke bespravne objekte pristale legalizirati, ali time su samo potencirale problem dajući signal bespravnim graditeljima da će se i u budućnosti postupati na isti način. Glavni republički inspektor 1986. smijenio je sve splitske građevinske inspektore u pokušaju da zaustavi novu bespravnu izgradnju, ali dotad su već stotine hektara Splita i okolice bili prekriveni neplanskim naseljima.³⁹¹

Zašto se u Splitu nikada nije niti pokušalo provesti ideju o pripremi građevinskih terena za individualnu izgradnju, ne može se sa sigurnošću utvrditi. Mnogi nisu imali drugu opciju nego vlastitim sredstvima graditi kuću, a takvima su u nekim drugim gradovima, kako navodi Ante Skataretiko, općinske vlasti osiguravale komunalno opremljen građevinski teren. Na taj način nastajala su legalna naselja pravilnog rasporeda koja ne narušavaju prostor grada; potpuna suprotnost u odnosu na splitske bespravno sagrađene četvrti. Bio je to ozbiljan propust splitskih vlasti s nesagledivim posljedicama za budući urbani razvoj grada.

8.2. Socijalna struktura bespravnih graditelja

Slobodan Bjelajac objavio je 1970. analizu koja daje bolji uvid u socijalnu strukturu bespravnih graditelja. Pokazalo se da su 86.4 % bespravnih graditelja činili radnici, a 75 % ih je bilo zaposleno u nekoliko najvećih splitskih poduzeća. U prosjeku su 13 godina živjeli u Splitu, a prosječni radni staž iznosio im je 16.5 godina. U odnosu na prosječnu plaću od 1000 dinara, bespravni graditelji imali su u prosjeku primanja od 888 dinara. Što se tiče njihovog podrijetla, 22 % su činili starosjedioci, 48 % doseljenici iz Dalmatinske zagore, 14 % doseljenici iz priobalja, 16 % doseljenici iz ostalih krajeva, a postotak otočana bio je zanemariv. Kao razloge dolaska u Split, 36 % doseljenika navodi potragu za boljim životnim uvjetima, a 31 % navodi zaposlenje.³⁹² Ovime se potvrđuju pretpostavke kako su najveći dio bespravnih

³⁸⁹ Isto, 467.-468.

³⁹⁰ Isto, 468.

³⁹¹ Isto, 472.

³⁹² BJELAJAC, *Podijeljeni grad*, 24-26.

graditelja sačinjavali radnici splitskih poduzeća od kojih je skoro polovica doselila iz neposrednog splitskog zaleđa.

U svrhu lakšeg razumijevanja spremnosti tisuća ljudi na rizičan pothvat bespravne izgradnje, mogu poslužiti sljedeće statistike iz „Brodosplita“. Splitsko brodogradilište bilo je jedno od najuspješnijih splitskih poduzeća, ali usprkos tome, 1985. i 1986. u istome je bilo 3824 radnika s neriješenim stambenim pitanjem odnosno 49.6 % od ukupnog broja zaposlenih. Na stan se prosječno čekalo 19 godina.³⁹³

Uvjeti stanovanja u bespravnim građevinama često su bili loši, a tome je kumovala ustaljena praksa useljavanja u nedovršene objekte. Često je to bila posljedica nedostatka novca, ali i taktička odluka pošto su šanse za rušenje useljenog objekta bile puno manje. Iako su objekti u pravilu bili građeni od kvalitetnih materijala, 68 % izgrađeno je uz pomoć rodbine i prijatelja, a 76 % ih je opisano kao loše ili djelomično opremljeno.³⁹⁴ Bespravne građevine su uglavnom građene na periferiji zbog pretpostavke da veća udaljenost od grada smanjuje vjerojatnost rušenja. Iako je bilo uzurpacija tuđih posjeda, građevno zemljište uglavnom je bilo u vlasništvu graditelja; starosjediocima koji su bili vlasnici zemlje bilo je u interesu prodati zemlju prije nego je ista bila sprovedena pod društveno vlasništvo. Gabariti obiteljskih kuća prilagođavali su se obliku parcele, a uski poljski putevi postupno su se pretvarali u ulice.

Novonastala neplanska naselja nabujala su do te mjere da je opcija njihovog potpunog rušenja postala neizvediva. Općinske vlasti ih spajaju na mrežu gradskih prometnica, povezuju autobusnim linijama, grade osnovne škole i tako ih s vremenom uklapaju u gradsko tkivo. U vrijeme dok je bespravna izgradnja bila na vrhuncu, Bjelajac piše:

U jednom drugom gradu na Jadranu, prilikom diskusije o podjeli prostora na različite funkcionalne zone, predstavnici općine tražili su da se najveći dio prostora predvidi za obiteljsku izgradnju. Možda to odgovara momentalnom stupnju razvoja grada, ali koliko će to sličiti na jedan organizirani grad, koji će imati adekvatnu infrastrukturu i prateće objekte na nivou jedinice? Neće li jednog dana i oni uvidjeti potrebu da se grad više urbanizira? Neće li tada biti već kasno?³⁹⁵

I uistinu bijaše kasno.

³⁹³ BARIĆ, *Split 1980-ih*, 460.

³⁹⁴ BJELAJAC, *Podijeljeni grad*, 27.

³⁹⁵ Isto, 54.

9. Zaključak

Graditi grad u modernom dobu, složen je i dugotrajan proces koji iziskuje stalno usklađivanje interesa velikog broja sudionika. Uz zadovoljavanje potražnje za stambenim prostorom, potrebno je osigurati sve one čovjeku potrebne sadržaje, koji u svojoj ukupnosti sačinjavaju grad. Uz sve navedeno, grad je ipak puno više od nakupina građevina; to je živo tijelo sa svojim lokalnim specifičnostima koje se neprestano razvija i mijenja. Iako postoje primjeri planskih gradova iz daleke prošlosti, oni su se najčešće razvijali spontano. U 19. st. industrijalizacija dovodi do naglog i nekontroliranog rasta gradova što je za sobom donijelo niz novih problema. Kako bi se spriječile negativne posljedice stihijskog razvoja modernih gradova, došlo je do razvoja urbanističkog planiranja i urbanizma. Urbanističko planiranje razvilo se kao djelatnost interveniranja u prostoru u svrhu stvaranja naselja koja omogućavaju optimalne životne uvjete, dok je s druge strane urbanizam nastao kao znanost koja proučava međuodnos ljudi i gradova.

U Splitu je industrijalizacija stigla sa zakašnjenjem; prvi industrijski pogoni otvaraju se u drugoj polovici 19. st., ali o pravoj industrijalizaciji možemo govoriti tek iza Prvog svjetskog rata. Bio je to početak populacijskog uzleta grada, a s njime sve veći problem postaje nedostatak stambenog prostora. U brzorastućem gradu najviše se gradilo za malobrojni srednji i viši sloj, a seljaci i radnici, koji su sačinjavali apsolutnu većinu stanovništva, bili su osuđeni na život u trošnim kućama starih splitskih predgrađa ili u rijetkim i skupim najamnim zgradama. Državne i lokalne vlasti bile su svjesne ovog gorućeg problema, ali do početka Drugog svjetskog rata nisu iznašle načina da ga riješe.

Nakon Drugog svjetskog rata dolazi do potpune promjene društveno-političkog konteksta. Nove komunističke vlasti pridavale su veliku važnost poboljšavanju životnih uvjeta radničke klase, pri čemu je stambeno zbrinjavanje predstavljalo jednu od najvažnijih zadaća. Za sljedećih skoro pola stoljeća, uspostavljena je potpuna kontrola nad svim procesima urbanističkog planiranja. U istome razdoblju industrijalizacija doseže svoj vrhunac, a biva popraćena naglom deagrarizacijom i urbanizacijom. Ne čudi stoga spoznaja da je izgradnja bila obimna, ali nije se u cijelom promatranom razdoblju odvijala u jednakim okolnostima i u istom obujmu. Trendovi su bili više-manje slični diljem države, ali uzevši u obzir lokalni splitski kontekst, moguće je izdvojiti nekoliko razdoblja u urbanom razvoju Splita od 1945. do 1991. Njih je potrebno shvatiti uvjetno pošto je između svakog razdoblja postojala prijelazna faza.

Od 1945. do 1951. bilo je više saniranja nego građenja. Bile su to poratne godine u kojima je vladala opća nestašica novca, materijala i mehanizacije. Raščišćene su ruševine od bombardiranja, a oskudica je bila tolika da se pomno probirao građevinski otpad u potrazi za materijalom koji bi se mogao ugraditi u novu građevinu. Ugašeni su svi arhitektonski uredi, a arhitekti su okupljeni u jednu organizaciju pod gradskom ingerencijom. Osnovano je pet građevinskih poduzeća koja će iznijeti najveći dio izgradnje. Stambena izgradnja je bila skromna; izgrađena je nekolicina stambenih zgrada unutar nedovršenih gradskih blokova kao i nekoliko manjih radničkih kolonija na obodu grada, od kojih je većina srušena šezdesetih godina. Nestašicu stambenog prostora pokušalo se ublažiti uvođenjem sustanarstva na veliko nezadovoljstvo kućevlasnika.

Razdoblje od 1952. do 1956. može se okarakterizirati kao prijelazna faza između poraća i razdoblja masovne stanogradnje. Osnovan je gradski fond koji poduzećima pomagao kreditirati stambenu izgradnju, a dopušta se i otvaranje projektnih biroa, čime donekle posustaje dotadašnji centralistički sustav projektiranja. Na snazi je bila odluka kojom se stambena izgradnja trebala odvijati na slobodnim parcelama unutar gradskog tkiva, ali kako je takvih parcela bilo malo, nije izgrađena veća količina zgrada. Ni desetljeće nakon završetka rata, nije započeta opsežnija izgradnja na neurbaniziranim područjima.

U razdoblju od 1957. do 1969. stambena izgradnja je u uzletu. Krajem pedesetih odvijala se potraga za najefikasnijim tipskim projektima i sistemom izgradnje koji je trebao omogućiti da se gradi brže, više i jeftinije, a rješenje je pronađeno u tzv. koncentričnoj izgradnji. Prisilno se izvlašćuju vlasnici parcela sjeverno i istočno od grada, a na oslobođenim terenima započeta je masovna reprodukcija ekonomičnih stambenih zgrada, među kojima su bili i prvi neboderi. U desetak godina izgrađeno je preko 10 000 stanova u nekoliko potpuno novih naselja: Bol I, Bol II, Plokite, Lokve, Blatine, Skalice i Spinut, a gradilo se i na nekim drugim lokacijama.

Od 1970. do 1979. Split doživljava vrhunac urbanog razvoja. Do kraja šezdesetih dolazi do zasićenja monofunkcionalnim i monotonim naseljima-spavaonicama, a kao odgovor nastaje „Split 3“, ambiciozni plan izgradnje novog grada od 50 000 stanovnika. „Split 3“ bio je proklamiran kao projekt koji će svakom Splitsčaninu osigurati vlastiti stan, a planirala se izgradnja sekundarnog gradskog centra s javnim sadržajima prijeko potrebnim rastućem gradu. Pokazalo da je to ipak bio preveliki zalogaj za splitske financijske i operativne mogućnosti pošto je završeno manje od polovice projekta. Izgrađene su tek tri stambene četvrti: Smrdečac, Trstenik i Mertojak, a od javnih sadržaja nije realizirano skoro ništa. Kako bi se kompenzirala

skupa izgradnja u sklopu „Splita 3“, izgrađena su naselja stambene konfekcije poput Kmana, Kocunara, Ravnih Njiva i Sućidra. Jedan od uzroka podbačaja „Splita 3“ bili su visoki troškovi održavanja Mediteranskih igara 1979. U tu svrhu izgrađena je potpuno nova sportska infrastruktura među kojom se ističe velebni olimpijski stadion na Poljudu.

U zadnjem razdoblju od 1980. do 1991., Split proživljava gospodarsku, društvenu i političku krizu. Grad je opterećen dugovima nakupljenim u prošlom desetljeću, gospodarstvo bazirano na zastarjeloj industriji kreće se silaznom putanjom, a javljaju se pukotine u političkom sustavu. Loša situacija odrazila se i na urbanom razvoju; stanogradnja je usporila, projekti su slabije kvalitete, probijaju se rokovi i nema nikakve naznake poboljšanja. Završen je Mertojak nakon kojeg se i službeno odustalo od „Splita 3“. Izgrađene su Pujanke, naselje velikog broja jednostavnih stambenih zgrada. Zadnji projekt bilo je naselje Žnjan – Dragovode, istočno od Mertojaka na mjestu nikada izgrađenog sekundarnog centra. Izgradnja je započela 1989., ali izvedena su tek tri stambena bloka do 1992. kada projekt staje.

Paralelno s planskom izgradnjom, na prostoru Splita i okolice učestala je bila pojava bespravne i neplanske izgradnje. U većem obimu javlja se u šezdesetima i ne prestaje posustajati do raspada države. Bespravna izgradnja bila je posljedica nekontrolirane urbanizacije i nedostatne stambene izgradnje pri čemu je Split bio jedan od najpogođenijih gradova u cijeloj državi. Splitske vlasti su bespravnu izgradnju prešutno tolerirale pošto je ona sama po sebi bila dokaz neuspjeha da se svim građanima osigura vlastiti stan. U Splitu je nastao niz djelomično ili potpuno neplanskih naselja: Kman, Kocunar, Sućidar, Škrape, Brda, Neslanovac, Visoka, Mejaši, Dragovode, Kila, Sirobuja, Šine i dr. Procjenjuje se da je sredinom osamdesetih svaki četvrti stanovnik Splita živio u bespravno sagrađenom objektu.

Split se od 1945. do 1991. stubokom promijenio. Narastao je za četiri puta u četiri desetljeća, rastući puno većom stopom u odnosu na druge veće jugoslavenske gradove. Ovakav rast bio je popraćen s opsežnom planskom izgradnjom koja se odvijala pod nadzorom stručne i dobro organizirane grupe urbanista, arhitekata i građevinara. Riječ je o desecima tisuća stanova, stotinama kilometara novih ulica i cesta, brojnim vrtićima, školama i igralištima, kulturnim, sportskim i zabavnim sadržajima, prodajnim i poslovnim prostorima itd. Ipak, brojni podaci upućuju na zaključak da nije učinjeno dovoljno. U želji da se izgradi što više stanova, velik dio planskih naselja ostao je uskraćen za potrebne sadržaje, a takva monofunkcionalna naselja negativno su utjecala na urbanost grada. Ni s potpunim prioritiziranjem stambene izgradnje, nije se uspjela zadovoljiti potražnja za stanovima što je

razvidno iz podatka o 12 000 bespravno izgrađenih objekata. Iako su svi zaposleni uplaćivali doprinose za stambenu izgradnju, mnogi su ustali uskraćeni za obećani stambeni prostor. Često je jedna ulica razdvajala četvrti s drastično različitim uvjetima stanovanja, a adekvatan stambeni prostor bio je i ostao glavni preduvjet za normalan život. Split je u devedesete godine ušao kao prostorno i socijalno duboko raslojen grad.

Popis izvora i literature

Novine

1. ANKOVIĆ, A. „Divlje selo Pujanke“, *Slobodna Dalmacija*, 27. 4. 1987.
2. BOMBARDELLI, Vuko. „U obranu urbanizma“, *Slobodna Dalmacija* 7. 12. 1957.
3. GOTOVAC, Frano. „Parcelacija prostora“, *Slobodna Dalmacija*, 27. 10. 1983.
4. GOTOVAC, Frano. „Labuđi pjev Splita 3“, *Slobodna Dalmacija*, 23. 6. 1984.
5. GOTOVAC, Frano. „Na čelu marina Zadar na začelju Pujanke Split“, *Slobodna Dalmacija*, 31. 12. 1985 1. i 2. 1. 1986.
6. GRGUREVIĆ, Borka. „Grad pravac – Žnjan“, *Slobodna Dalmacija*, 25. 8. 1984.
7. GRGUREVIĆ, Borka. „Duh Varoša na Žnjanu“, *Slobodna Dalmacija*, 8. 6. 1985.
8. GRGUREVIĆ, Borka. „Hladni radijatori – podgrijane nade“, *Slobodna Dalmacija*, 15. 11. 1987.
9. GRGUREVIĆ, Borka. „Žnjan postao gradilište“, *Slobodna Dalmacija*, 17. 3. 1989.
10. GRGUREVIĆ, Borka. „SOS za Žnjan“, *Slobodna Dalmacija*, 13. 10. 1990.
11. GRGUREVIĆ, Borka. „Žnjan – koliko još slučaj“, *Slobodna Dalmacija*, 30. 3. 1991.
12. GRGUREVIĆ, Borka. „Useljenje koje to nije!“, *Slobodna Dalmacija*, 30. 8. 1991.
13. GUDIĆ, Dražen. „Tko ima, taj i bira“, *Slobodna Dalmacija*, 20. 2. 1985.
14. G., Z. „Pujanke nikle na papiru“, *Slobodna Dalmacija*, 18. 12. 1979.
15. JERČIĆ, Mario – Viktor IVANČIĆ – Dražen GUDIĆ. „Djeca stradala – nitko kriv?, *Slobodna Dalmacija*, 10. 9. 1986.
16. MIRKOVIĆ, Vojko. „Split 3“, *Slobodna Dalmacija*, 14. 2. 1970.
17. MUDRONJA, Milan. „Krovovi mimo zakona“, *Nedjeljna Dalmacija*, 22. 9. 1974.
18. MUDRONJA, Milan. „Bespravna gradnja“, *Vjesnik*, 2. 11. 1974.
19. M., R. „Pujanke bliže stvarnosti“, *Slobodna Dalmacija*, 3. 8. 1982.

20. SKANSI, Damira – Davor MARTIĆ. „Sporost u pripremi lokacija“, *Slobodna Dalmacija*, 10. 1. 1980.
21. ŠMIT, J. „Nepotrebna dilema“, *Slobodna Dalmacija*, 4. 1. 1968.
22. ŠP., J. „Novi grad“, *Slobodna Dalmacija*, 30. 8. 1968.
23. V., R. „Osigurani tereni za jeftinije stanove“, *Slobodna Dalmacija*, 9. 3. 1972.
24. „Stanje stambenog prostora u našem gradu“, *Slobodna Dalmacija*, 4. 2. 1947.
25. „Stambeni problem u našem gradu“, *Slobodna Dalmacija*, 17. 2. 1953.
26. „Eksperimentalna stambena zgrada“, *Slobodna Dalmacija*, 31. 7. 1957.
27. „Vaš intervju sa arh. Budom Prvanom“, *Slobodna Dalmacija*, 14. 6. 1958.
28. „Igrači s Pujanki“, *Slobodna Dalmacija*, 31. 8. 1989.

Literatura

29. ARČABIĆ, Goran. „Posljedice sovjetske ekonomske blokade na izgradnju jugoslavenske teške industrije u prvoj petoljetki: primjeri državnih poduzeća saveznoga značaja u Narodnoj Republici Hrvatskoj (1947. – 1952.)“. *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 54 No. 3 (2022.): 689-722.
30. BARIĆ, Nikica. Split 1980-ih: društveni sukobi u sutonu samoupravnog socijalizma. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019.
31. BEŽOVAN, Gojko. „Stambena politika u poslijeratnom razdoblju“. U: *Stambena politika i stambene potrebe*. Ur. Vanja GRAOVAC. Zagreb: NIRO „Radničke novine“, 1987., 81-89.
32. BIČANIĆ, Rudolf. *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i nakladni zavod Globus, 1996.
33. BJELAJAC, Slobodan. Podijeljeni grad: urbosociološka istraživanja o Splitu u razdoblju 1970-1990. Split: Redak, 2009.
34. BULJAN, Marijan. *Politička povijest Splita od 1918. do 1941.* Zagreb: Leykam international, 2022.

35. ČALDAROVIĆ, Ognjen. *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.
36. ĆURIN, Miroslav. „Jugovinil i Jugoplastika – kolijevke sintetske kemijske industrije“. U: *Split u Titovo doba*. Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 170-172.
37. GALIĆ, Zlatko. „Graditelji novoga Splita: Splitski građevinari u zemlji i inozemstvu 1945. 1980.“. U: *Split u Titovo doba*. Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 132-144.
38. GREDELJ, Iva. „Neplanski izgrađena naselja; Pojam i značenje“. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 23 No. 2(50) (2015.): 324-331.
39. JAKŠIĆ, Ilija. „Tretman stana i njemu odgovarajući oblici financiranja i organizacije stambene izgradnje“. U: *Stambena politika i stambene potrebe*. Ur. Vanja GRAOVAC. Zagreb: NIRO „Radničke novine“, 1987., 119-129.
40. KEČKEMET, Duško. „Arhitektura Lovre Perkovića“. *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi* Vol. 28 (1979.): 40-47.
41. KEČKEMET, Duško. *Borba za grad*. Split: Društvo arhitekata Split i Marjan tisak, 2002.
42. KLEMPIĆ, Sanja. *Razvoj stambenih naselja Splita nakon Drugog svjetskog rata pod utjecajem imigracije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, 2003.
43. KOVAČIĆ, Dinko. „Split 3: Što mu je prethodilo, što je bio, što je danas?“. *Art bulletin* No. 66 (2016.): 65-104.
44. KRSTULOVIĆ, Vicko. *Memoari jugoslavenskog revolucionera, Tom 1: Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva: 1905-1943*. Zagreb: Buybook, 2012.
45. KUKOČ, Višnja. „Razvoj Splita III od 1968. do 2009. godine“. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* Vol. 18 No. 1(39) (2010.): 166-177.
46. KUZMANIĆ, Nenad. „Povijest hrvatske industrije: Tvornica plastičnih masa i kemijskih proizvoda – Jugovinil“. *Kemija u industriji: Časopis kemičara i kemijskih inženjera Hrvatske*, Vol. 70 No. 3-4 (2021.): 208-211.
47. MARASOVIĆ, Tomislav. *Split: 1700 godina razvitka*. Zagreb: Buvina, 1997.

48. MARINOVIĆ, Hrvoje – Ivan MLINAR – Ana TOMŠIĆ. „Split 2 Housing Developments Planned from 1957 to 1968“. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* Vol. 29 No. 1(61) (2021.): 72-87.
49. MATIJEVIĆ BARČOT, Sanja. „Arhitekt Vuko Bombardelli i Eksperiment–57“. *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi* Vol. 107 No. 2 (2020.): 60-79.
50. MATIJEVIĆ BARČOT, Sanja. „Splitska stanogradnja u neposrednom poslijeratnom razdoblju (1945.-1951.)“. *Prostor : znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* Vol. 27 No. 1(57) (2019.): 64-77.
51. MATIJEVIĆ BARČOT, Sanja. Utjecaj društveno organiziranih modela stambene izgradnje na arhitekturu Splita 1945.-1968. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2014.
52. MATOŠIĆ, Dragutin. „Urbanistički zavod Dalmacije – Split 1947.- 2004. i zbrinjavanje njegova arhiva“. *Kulturna baština* No. 32 (2005.): 355-376.
53. MILAS, Zoran – Stjepko VOJKOVIĆ. „Razvoj Jugoplastike 1953.-1990. godine“. U: *Split u Titovo doba*. Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 173-178.
54. MULJAČIĆ, Slavko. „Izgradnja Splita 1944.-1990.“. U: *Split u Titovo doba*. Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 200-243.
55. NOVAK, Grga. *Povijest Splita: knjiga prva*. Split: Matica hrvatska, 1957.
56. NOVAK, Grga. *Povijest Splita: knjiga druga*. Split: Matica hrvatska, 1961.
57. NOVAK, Grga. *Povijest Splita: knjiga treća*. Split: Matica hrvatska, 1965.
58. PERKOVIĆ, Lovro. „Za racionalniju i socijalniju koncepciju arhitekture“. *URBS* br.1 (1957.): 43-46.
59. PERKOVIĆ JOVIĆ, Vesna – Frane DUMANDŽIĆ. „Stambene zgrade arhitekta Frane Gotovca u Splitu 3“. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* Vol. 19 No. 1(41) (2011.): 228-239.

60. PERKOVIĆ JOVIĆ, Vesna. „Stambene zgrade arhitekta Frane Gotovca na Spinutu u Splitu“. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* Vol. 18 No. 1(39) (2010.): 152-165.
61. PILIĆ, Šime. “O agrarnom pitanju u međuratnoj Dalmaciji i radovima dr. Uroša Desnice”. U: *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta 2014.* Ur. Drago ROKSANDIĆ, Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA. Zagreb: FF-press, 2015., 259-283.
62. PIPLOVIĆ, Stanko. „Doprinos Petra Senjanovića uređenju staroga Splita“, *Kulturna baština*, No. 7-8, (1978.): 60-69.
63. PIPLOVIĆ, Stanko. „Arhitekt Milorad Družević“. *Kulturna baština* No. 37 (2011.): 259-316.
64. SEFERAGIĆ, Dušica. *Kvaliteta života i nova stambena naselja.* Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1988.
65. ŠEGVIĆ, Edo. *Spliski matun.* Split: Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije, Društvo arhitekata Split, Društvo prijatelja kulturne baštine Split, 2018.
66. TUDOR, Ambroz. „Povijesni razvoj prostora gradskog predjela Meje u Splitu i postojeći prostorni konflikti na njegovu području“. U: *Zbornik III. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti.* Ur. Andrej ŽMEGAČ. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2013., 53-58.
67. TUŠEK, Darovan. *Arhitektonski natječaji u Splitu 1945. 1995.* Split: Građevinski fakultet Sveučilišta u Splitu i Društvo arhitekata Split, 1996.
68. VIDJAK, Vjekoslav. „Splitska privreda u 1939. i 1989.“. U: *Split u Titovo doba.* Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 107-114.
69. VIDJAK, Vjekoslav. „VIII. Mediteranske igre u Splitu 15.-29. rujna 1979.“. U: *Split u Titovo doba.* Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 301-308.
70. VIDJAK, Vjekoslav. „Stambena izgradnja 1945.-1990. godine“. U: *Split u Titovo doba.* Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 116-125.

71. VOJNOVIĆ, Josip. „Izgradnja novoga Splita“. U: *Split u Titovo doba*. Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 128-131.
72. ZEKIĆ, Jasenko. „Mediterranske igre u Splitu – odrazi političke dimenzije u tiskanim medijima“. *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 48 No. 1 (2016.): 97-117.

Internetski izvori

73. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25202> pristup ostvaren 24.7.
74. <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5083> pristup ostvaren 31.7.
75. <http://os-manus-st.skole.hr/skola> pristup ostvaren 6.8.
76. <https://www.kbsplit.hr/o-nama/povijest> pristup ostvaren 6.8.
77. <https://slobodnadalmacija.hr/split/covjek-koji-je-jugoslavensku-arhitekturu-doveo-u-new-york-tumaci-zasto-je-split-3-remek-djelo-u-rangu-dioklecijanove-palace-i-najblizi-primjer-iskonskog-splitskog-urbaniteta-564856> pristup ostvaren 22.8.
78. <https://slobodnadalmacija.hr/split/dinko-kovacic-ja-i-moje-kolege-split-3-nismo-radili-mi-smo-ga-zivjeli-555443> pristup ostvaren 22.8.
79. CUKROV, Mladen. <https://www.gkmm.hr/stranica/kako-je-split-dobio-mediterranske-igre-1979-godine> pristup ostvaren 25. 8.

Popis slika

Slika 1. Karta Splita i okolice 1947.

Slika 2. Primjer tipizirane stanogradnje iz šezdesetih godina prošloga stoljeća

Slika 3. Karta Splita 1968.

Slika 4. Split 3 u vrijeme izgradnje Ulice Ruđera Boškovića krajem sedamdesetih godina prošloga stoljeća

Slika 5. Karta Splita 1987.

Slika 6. Zračna snimka Splita iz 1968. Žutom bojom označena su planska naselja, a crvenom neplanska

Slika 1. – <https://digitalnezbirke.gkmm.hr/object/10179>, pristup ostvaren 8. 9.

Slika 2. – VIDJAK, Vjekoslav. „Stambena izgradnja 1945.-1990. godine“. U: *Split u Titovo doba*. Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 119.

Slika 3. – <https://digitalnezbirke.gkmm.hr/object/10178>, pristup ostvaren 8. 9.

Slika 4. – VIDJAK, Vjekoslav. „Stambena izgradnja 1945.-1990. godine“. U: *Split u Titovo doba*. Ur. Miroslav ĆURIN. Split: Društvo „Josip Broz Tito“: Savez antifašističkih boraca i antifašista, 2002., 120.

Slika 5. – <https://digitalnezbirke.gkmm.hr/object/10200>, pristup ostvaren 8. 9.

Slika 6. – <https://ispu.mgipu.hr>, pristup ostvaren 10. 9.

Popis tablica

Tablica 1. Stanovnici raznih katova po stupnju zadovoljstva stanovanjem

Tablica 2. Obrazovanje nosilaca stanarskog prava prema katovima na kojima se nalazi njihov stan

Tablica 3. Vrste stanova prema socijalnim karakteristikama korisnika

Urbani razvoj Splita u razdoblju Druge Jugoslavije

Sažetak

Split je naširoko poznat kao grad koji se razvio unutar i naokolo Dioklecijanove palače. Kroz veći dio svog postojanja, grad se nije značajno širio u prostoru, ali situacija se počela mijenjati nakon završetka Prvog svjetskog rata. Tada započinje gospodarski i populacijski uzlet Splita koji se počinje širiti na okolna polja koja su ga stoljećima okruživala. Sve je prekinuto Drugim svjetskim ratom nakon kojeg dolazi do promjene društveno-političkog uređenja čime započinje novo razdoblje urbanog razvoja. Riječ je o razdoblju od 1945. do 1991. koje je predmet istraživanja ovog rada. U promijenjenim okolnostima Split doživljava populacijski uzlet neviđenih razmjera koji biva popraćen s obimnom stambenom izgradnjom. U radu su prikazane i analizirane različite faze urbanog razvoja u promatranom razdoblju u kojem se drastično izmijenila vizura dotadašnjeg tipičnog mediteranskog gradića u grad kakvog danas poznajemo.

Ključne riječi: Split, urbanizam, stambena izgradnja, Split 2, Split 3, bespravna izgradnja, druga polovica 20. st.

Urban Development of Split in SFR Yugoslavia

Summary

Split is widely known as the city that was formed around Diocletian's Palace. For the next millennium and a half, Split encompassed mostly the same initially built-up area, but that started to change after World War I. It was a beginning of economic and population boom of the city that started to spread out onto surrounding areas. Development was halted by World War II after which Split became part of SFR Yugoslavia. Urban development of Split in SFR Yugoslavia from 1945 to 1991 is the topic of this thesis. In this period population of Split grew rapidly and was followed by extensive urban and construction projects. The aim of this thesis is to analyze different stages of urban development in this period.

Key words: Split, urbanism, residential development, Split 2, Split 3, illegal construction, second half of the 20th century